2 ман. 50 гэп.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ"

Баку — 1959

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Икинчи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ журналына әлавә

Бакы 1959

434.362 (077)
А40

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)
Икинҹи (22-ҹи) бурахылыш

69515 32 Б2
3283
М. Ф. Ахундов адына Азәрбајҹан Республика КИТАБХАНАСЫ

„Азәрбајҹан мәктәби“
журналына әлавә
Бакы—1959

h. МИРЗӘЗАДӘ
филоложи елмләр намизәди.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ИШЛӘНӘН «КӘРӘК» СӨЗҮ, ОНУН МӘ'НА ВӘ ВӘЗИФӘЛӘРИ

Дилдәки һәр бир сөзүн лүғәти мә'насы олдуғу кими, онун ејни заманда мүәјјән бир грамматик мә'насы да олмалыдыр. Мәсәлән, «китаб» мә'насы олан бир әшјанын ады исә, исим онун грамматик мә'насыдыр. «Јахшы» әшјанын кејфијјәтини билдирирсә, башга бир лүғәти мә'наја малик олуб грамматик мә'насына көрә сифәтә дахил олур вә с. Шүбһәсиз, дил тәдрисиндә белә сөзләрин изаһы бир о гәдәр дә чәтинлик төрәтмир. Дилдә аз да олса бә'зән елә сөзләрә тәсадүф етмәк олур ки, онларын лүғәти мә'насыны дүзкүн тәсәввүр етмәк чәтин олдуғу гәдәр, нитг һиссәләриндән һансы биринә дахил едилмәси дә чәтиндир. Бу чәтинлији хүсусилә орта мәктәбдә ана дилини тәдрис едән мүәллимләримиз даһа чох һисс едирләр. Белә бир вәзијјәтдән чыхмаг, шакирдә даһа конкрет бир мә'лумат вермәк үчүн бә'зән грамматиканын тә'лиминдә, ибтидаи шәкилдә олса белә вә ја дикәр нитг һиссәсинә дахил олан сөзүн изаһында тарихилијә мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Биз бу мәгаләмиздә грамматик мә'насынын тә'јин едилмәсиндә чәтинлик чәкилән сөзләрдән бири олан «кәрәк» сөзүнүн инкишафына даир гыса бир мә'лумат вермәји лазым билдик.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә шифаһи нитгимизә нисбәтән јазыда аз ишләнән сөзләрдән бири дә «кәрәк» сөзүдүр. «Кәрәк» сөзү өзүнүн лүғәт вә грамматик мә'на вә вәзифәсинә көрә мүстәгил, бә'зән дә көмәкчи нитг һиссәләриндән биринә дахил едилмишдир. Бу сөз јалныз Азәрбајчан дилиндә дејил, ејни заманда түрк дилләринин бир чохунда да һәм мүстәгил, һәм дә бир һиссәчик кими гәбул едилиб, изаһ едилмишдир.

Һәтта түркологлардан бә'зиләринин әсәрләриндә «кәрәк» модал сөзләр сырасына дахил едилмишдир.

Профессор Н. К. Дмитријев модал сөзләрин хүсусијјәтиндән бәһс едәркән јазыр ки: «...модал кәлмәләр мүстәгил сөзләрлә һиссәчикләр арасында орта вәзијјәтдә дурурлар. Вәзифәјә көрә һиссәчикдирләр. Фонетик тәркиб вә етимоложијасы е'тибарилә мүстәгил сөзләрдәндир. Буна көрә дә беләләрини бир група топламаг лазымдыр. Мәсәлән, бар, јүк, түкел, кәрәк, тејеш вә с. «кәрәк» тарихән исим-сифәт ишләнмишдир. Инди исә хәбәр јериндә ишләнир. Ф'ел формалары илә аналокија әсасында «кәрәкмәј, кәрәкер, кәрәкмәз кими өзүнү көстәрир» («Башгырд дили грамматикасы», сәһ. 131).

Н. А. Баскаков да «кәрәк» сөзүнү модал сөзләр кими изаһ едәрәк көстәрир ки: «һиссәчик—модал сөз «кәрәк»—керег, зәрури, лабүд, лазым мә'наларында ишләнир. Фе'лин шәрт формасына әлавә едилир, иш көрүлмәсини вә ја һадисәнин олмасыны еһтимал вә ја мүмкүн олдуғуну билдирир. Мәсәлән: «хәр нәрсенин мијнетин кермеј ырахаты олмаса керек» (ким ки, бүтүн зәһмәт вә әзијјәтләри көрмәјиб, үмид етмәк лазымдыр ки, о, сәадәти көрмәјәҹәкдир), хәр ким өзинен ағыллынын насығатын тутбаса бакыдај олса кәрәк (ким ки, өзүндән ағыллы адамларын нәсиһәтини тутмаса, о, үмид етмәк лазымдыр ки, гурбағаја охшар олаҹагдыр). (Гарагалпаг дили, сәһ. 481).

Татар грамматикләриндән В. Н. Хангилдин татар дилиндәки бир груп сөздән бәһс едәркән «кирек» сөзүнү мүстәгил сөзләр ичәрисинә дахил едиб, мәнсубијјәт мәзмуну илә фе'лләрә бағлы олдуғуну гејд едир. Кәрәк үчүн башлыҹа сәҹијјәви бир хүсусијјәт ҹүмләдә хәбәр формасы кими чыхыш етмәсидир вә әмр вә ја мәсләһәт чаларлығы алыр. Белә бир вәзијјәтдә шәхс сонлуглары да гәбул едир. Мәсәлән, син бизке кирексин вә с.

А. Н. Кононов мүасир түрк әдәби дилиндә «кәрәк» сөзүнү бөлкү билдирән бағлајычылар групуна дахил етмишдир. В. В. Радлов «Опыт словарја тјуркских наречиј» әсәриндә бунун ујғур дилиндә «кәрәк-кәрәк» шәклиндә русҹанын «или-или» мәзмуну ифадә едән сөзүнүн гаршылығы кими изаһ едир. Башга сөзлә десәк, бурада да бөлкү билдирән бағлајычы кими гејд едилмишдир. Мүасир Азәрбајҹан дилиндә истәр Елмләр Академијасынын «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы», истәрсә дә М. Һүсејнзадәнин «Мүасир Азәрбајҹан дили» китабларында—фе'лин илтизам формасынын тә'рифиндә дејилир ки,

«...фе'лдән әввәл «кәрәк» сөзү дә әлавә едилдикдә арзу вә тәәссүф мәзмуну ифадә едир» (сәһ. 209). Бу тә'рифдә дә «кәрәк» мүстәгил бир сөз кими верилмишдир.

Вердијимиз бу гыса изаһатдан ајдын олур ки, «кәрәк» мүстәгил бир сөз, һиссәчик-модал сөз, хәбәрлик формасы кими изаһ едиләрәк мүхтәлиф түрк дилләриндә исә мүхтәлиф нитг һиссәләринә дахил едилмишдир. Јери кәлмишкән демәлијик ки, бу сөз түрк системли дилләрдән бә'зиләриндә даһа фәал, бә'зиләриндә нисбәтән аз, бә'зиләриндә исә тамамилә мәһдуд бир шәкилдә ишләнир. Белә бир вәзијјәти нәзәрә алараг мүасир Азәрбајҹан дилиндә ишләнән «кәрәк» сөзүнүн вәзијјәтини вә онун нитг ичәрисиндә тутдуғу јерини тә'јин етмәк үчүн онун тарихи инкишафыны, мүстәгил бир сөздән модал бир сөзә доғру инкишаф етдијини нәзәрдән кечирмәк дилимизин тарихи нөгтеји-нәзәриндән ваҹиб вә мараглы мәсәләләрдән биридир. Бу мәгсәдлә һәмин сөзүн түрк дилләри илә мугајисә планында тәдгиг едилмәси онларла ортаглы вә ја ајрылан ҹәһәтләрини ашкара чыхармаг, Азәрбајҹан дилинин дахили инкишаф ганунлары нөгтеји-нәзәриндән дә фајдасыз дејилдир.

Мә'лум олдуғу үзрә «кәрәк» сөзү бүтүн түрк дилләриндә ән гәдим, һамы үчүн ејни дәрәҹәдә әһәмијјәти олан мүштәрәк сөзләрдән бири олмушдур. Азәрбајҹан дили абидәләри үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләрдән дә ајдын олур ки, мүхтәлиф дөврләрдә, мүхтәлиф тарихи шәраитләрдә јазылмыш әсәрләрин әдәби нөвүндән, үслубундан асылы олмајараг, әдәби дилдә «кәрәк» сөзүндән кениш өлчүдә истифадә едилмишдир. Мүасир дилимиздән фәргли олараг орта әсрләрдә «кәрәк» ја мүстәгил, ја модал бир сөз, бағлајычы вә ја да фе'лин ваҹиб формасынын морфоложи әламәтинин бир еквиваленти кими мүхтәлиф мә'на вә вәзифәләрдә ишләнмишдир. Тәхминән XIX әсрин әввәлләринә гәдәр јазы дилимиздә давам едән бу вәзијјәт, сонралар нисбәтән дәјишмишдир. Бу сөз мә'на вә вәзифәҹә мүәјјән гәдәр дәгигләшмишдир. Беләликлә, «кәрәк» сөзүнүн кечирдији инкишаф просеси һаггында аз-чох бир тәсәввүр олмаг үчүн онлары бир-бир нәзәрдән кечирәк.

1. Јухарыда дедијимиз кими, бүтүн түрк дилләри, о ҹүмләдән Азәрбајҹан дили үчүн гәдим сөзләрдән бири олан «кәрәк» мүстәгил мә'насы олан вә бөјүк бир дөвр әрзиндә әрәб мәншәли «лазым» сөзүнүн синоними кими ишләнән мүстәгил бир луғәт ваһидидир. Гәдим дөвр јазыларынын дилиндә «лазым» сөзүнүн «кәрәјә» нисбәтән чох аз тәсадүф едилмәси

һәмин сөзүн кениш халг күтләсинин дилинә дәрин нүфуз етмәдијини сүбут едир. Дикәр тәрәфдән муасир шифаһи дилдә вә маһәлли шивәләримиздә «лазым» сөзүнүн ифадә етдији мә'нанын «кәрәк»лә ифадә едилмәси дә бу һәгигәти муәјјән гәдәр доғрулдур. Классик әдәбијјатымызын дилиндә бундан кифајәт гәдәр истифадә едилмишдир. Мәсәлән,

Чоһәри олмаг кәрәкдир, чоһәри булмаг кәрәк,
Һәр кимин көнлүндә вардыр ол верә кан ишинә
(Нәсими).

Еј дијән ким ашигәм диванә хош кәлмәк кәрәк
Ким гылур лафү-һүнәр мејдана хош кәлмәк кәрәк
(Хәтаи).

Ол һүччәтин фәрз намазыны гылмаг кәрәк... бәс
Ол шәриф нәснә кәрәк... азадлыг мүһәггәт ола
Гуллуг дахы зијадә етмәк кәрәк (Мәнагиб).
Көзәл сән тәк belә шуху-шән кәрәк
Һәмдәми дә һәм өзүнә тән кәрәк
Сәнә Вагиф кими дәрд билән кәрәк
Лајиг көрмәм һәр нәданы мән сәнә (Вагиф).

Гејд етмәк лазымдыр ки, XIX әсрин биринчи рүбүндән икијә бөлүнмүш Азәрбајчанын һәр ики һиссәсиндә (Шимали вә Чәнуби Азәрбајчан) јазыб јарадан шаир вә насирләримиз халг дилинин хүсусијјәтләрини мүһафизә етдикләри кими, әсәрләринин дилиндә бу хүсусијјәти дә сахламышлар. Мәсәлән, Нәбатидә:

Гачмаг кәрәк аһәстә бу мејданы бәладән бир күнчи
нәһанә.

вә ја Забитдә:

Бир кәс ки, бәһс едиб көзәләм десә,
Ағ јүзүндә үч мө'тәбәр хал кәрәк,
Зәррәчә һүснүндә ејб олмаја
Гаши фитнә, гәмзәләри ал кәрәк.

Башга бир әсәрдә:

Тачир деди нә јаман баһалыг јердир һәмин саәт јүкләнүб јола дүшмәк кәрәк... бир дә бу тәдарүкләрин јахшы-јаманыны вә хасијјәтини билмәк кәрәк вә с.

Кәтирдијимиз бу мисаллардан ајдын олур ки, вахтилә даһа чох ишләк олан вә өз мүстәгил мә'насыны сахлајан «кәрәк» сөзү јазынын нәзм вә ја нәср шәклиндә олмасына бахмајараг, исим вә ја мәсдәрдән сонра кәләрәк бир гајда олараг хәбәр шәкилчиси гәбул етмәдән ишләнмишдир. Тәсадүфи һалларда «дир» хәбәр шәкилчиси илә ишләнмишдир. Мәсәлән, Вагифдә:

Һагдыр көзәл чохдур чаһан ичиндә
Көзәлдә бир назу-гәмзә кәрәкдир.
Дидарын көрәнләр иман тәзәләр
Гашы гиблә, үзү кә'бә кәрәкдир.

Мүасир дилимиздә «кәрәк» сөзүнүн биринчи, икинчи шәхсин сонлугларыны гәбул етдији мүшаһидә едилирсә дә (мән сәнә кәрәјәм, сән она кәрәксән, о бизә кәрәкдир) гәдим вә орта дөврә аид јазыларымызын дилиндә биз анчаг бунун III шәхслә даһа чох ишләндијини көрүрүк. Беләликлә, мүстәгил бир сөз олан «кәрәк» әсас е'тибарилә чүмләдә исми хәбәр вәзифәсиндә ишләнмишдир. Онун конкрет бир нитг һиссәсинә хас олан хүсусијјәтләрә малик олдуғуну сөјләмәк мүәјјән гәдәр чәтиндир. Чүнки исмә вә ја сифәтә хас олан һал катеторијасы, сифәт дәрәчәси әламәтләрини гәбул етдији нәзәрә чарпмыр. Лакин һәр икисинә нисбәтән мејл етдијини көрмәк мүмкүндүр. Азәрбајчан дилиндә «кәрәк» сөзүнүн бу хүсусијјәтләри түрк јазыларында да вардыр. Мәсәлән, гәдим ујғур абидәләриндән гудатко биликдә, чығатај дилиндә буну көрә биләрик. Јунис Имрәнин дилиндә:

Сана јердән әса кәрәк бу јолда
Гачан ким душчәкиз таныјасин.

Түрк системли дилләрин мүгајисәли луғәтиндә дәхи бу сөзүн һамы үчүн ејни дәрәчәли әһәмијјәтли олан мүстәгил бир сөз кими изаһ едилмәси дә мараглыдыр. Лазар Будагов «Түрк-татар дилләринин мүгајисәли луғәти» адлы әсәриндә көстәрир ки, чығатај «кирәк», «кирак», газах дилиндә «кирјаг», алтај-гырғызларда «керек», түрк-азәр «кәрәк» нужно, необходимо, потербно мә'насынын гаршылығыдыр. Чығатај, татар, газах, гырғыз, алтај, түрк вә Азәрбајчан дилләриндә муштәрәк олан бу сөз русчаја да «нужно» сөзүнүн гарышылығы кими тәрчүмә едилмишдир. Бундан башга Совет һакимијјәти илләриндә нәшр олунан бир чох луғәтләрдә русча «нужно» вә ја әксинә «кәрәк» сөзү тәрчүмә заманында бири дикәринин гаршылығы кими верилмишдир. Бу хүсусијјәтләрин Руһулла Ахундовун редаксијасы илә чыхан русча-түркчә луғәтдә нужно «кәрәк»-дир; 1931-чи илдә Магазинникин «Түркчә-русча луғәт»индә: кәрәк—нужно; 1953-чү илдә Хакас-рус луғәтиндә кирек, 1954-чү илдә «Газах-рус луғәти»ндә керек, 1955-чи ил рус-татар луғәтиндә кирәк, 1956-да рус-ујғур луғәтиндә керек, нәһајәт 1956-чы илдә АЕАК Әдәбијјат вә Дил Институтунун нәшр етдирдији русча—Азәрбајчан луғәтиндә «нужно» сөзүнүн гаршысында лазымдыр, вачибдир сөзләрилә јанашы «кәрәкдир» сөзү дә верилмишдир.

Түрк дилләриլә олан бу мүштәрәклијә бахмајараг, Азәрбајҹан дилиндә олан «кәрәк» онлардан фәргли олараг әдәби дилимиздә мүстәгил бир сөз олан «лазым» кәлмәсилә әвәз едилмиш вә сабитләшмишдир.

II. Јазылы абидәләримизин дилиндән белә мә'лум олур ки, «кәрәк» сөзү ики вә ја үч дәфә тәкрар едилмәк шәртилә һәмчинс үзвләр арасында бағлајычы кими ишләнмишдир. Бу бағлајычы мүасир әдәби дилимиздә ишләнән «истәр-истәр» бағлајычысынын там синонимидир. Мәсәлән, Нәсимидә:

Бу таги тәмтәраги гој ки, дөврани бу дүнјанын
Кечәр һәр нөв илә дутсан кәрәк асан, кәрәк мүшкүл.

Фүзулидә:

Кәрәк өлдүр, кәрәк гов һөкмү һөкмүндүр, рә'ј-рә'јиндир вә с.

«Кәрәк-кәрәк» бағлајычы кими дилимиздә бир о гәдәр дә инкишаф етмәдијиндән, XVII—XVIII әсрләрин дилиндә дә өзүнә лазыми јер тута билмәмишдир. «Кәрәк» бир бағлајычы кими Азәрбајҹан дилиндә нормалашмадығы һалда, мүасир түрк әдәби дилиндә бөлкү билдирән бағлајычылар групуна дахил едилмишдир. Мәсәлән, «бу иш герек бизи герек онлары фазласијлә илкилендирир» вә с.

III. Башга түрк дилләринә нисбәтән Азәрбајҹан дили үчүн хүсусијјәт тәшкил едән вә мүәјјән тарихи бир дөвр әрзиндә грамматик форма кими ишләнән «кәрәк» сөзү ики әввәлки мә'на вә ја вәзифәсиндән тамамилә фәрләнир. Бу ҹәһәт тәхминән XIX әсрә гәдәр мөвҹуд олан әдәби әсәрләримизин дилиндә өз һәјатилијини мүһафизә етмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә мүасир Азәрбајҹан дилиндә фе'лин ваҹиб формасы морфоложи үсулла дүзәлир, јә'ни фе'лин көк вә ја нөвүндән сонра малы, мәли шәкилчиси артырылыр, мәсәлән, кәлмәлијәм, јаздырмалысан вә с. фе'лләри алыныр. Лакин тарихи абидәләрин дилиндән көрүнүр ки, фе'лин ваҹиб формасы һәр заман бу үсулла, морфоложи әламәтлә дүзәлмәмишдир. Ишин иҹрасынын ваҹиблијини, зәрурилијини билдирмәк үчүн морфоложи үсула нисбәтән синтактик үсул даһа мәһсулдар, даһа гүввәтли олмушдур. Фе'лин ваҹиб формасынын бу нөвү јазы дилиндә о гәдәр кениш шәкил алмышдыр ки, һәтта сонралар белә, јә'ни XIX әсрин тәхминән орталарына гәдәр бу үсул јазыда өз ифадәсини сахламышдыр. Кәтирдијимиз мисаллардан ајдын олур ки, фе'лин ваҹиб формасыны әмәлә кәтирмәк үчүн бир гајда олараг тәркиб һиссәләриндән биринҹи тәрәф мәсдәр, икинҹи тәрәф исә «кәрәк» сөзүндән ибарәт олур. Икинҹи тәрәф, јә'ни «кәрәк» сөзү мүстәгиллијини итириб сөз-үнсүрә чевриләрәк мүасир дилимиздә ишләнән «малы» шәкилчисинин еквиваленти кими онун вәзифәсини дашымышдыр. Мәсәлән, Дәдә-Горгудун дилиндә:

«Мән гара гоч атыма минмәдән о минмәк кәрәк, мән гарыма вармадан о мәнә баш кәтирмәк кәрәк» вә ја XV әср шаирләриндән Кишвәридә:

Ашиг олан мүддәинин миннәтин чәкмәк кәрәк вә с. Бу мисаллардан минмәк кәрәк, кәтирмәк кәрәк, чәкмәк кәрәк тәркибләри, минмәли, кәтирмәли, чәкмәли фе'линин там гаршылығыдыр.

Фүзули дилини тәдгиг едәнләрдән Сәлаһәддин Олғај фе'лин ваҹиб формасынын Фүзули дилиндә ишләнмәсиндән бәһс едәркән јазыр ки, «Бу форма үчүн Фүзулидә һәр һансы бир шәкилчијә тәсадүф етмәдик. «Кәрәк» лазым кәлмәләрилә бу мә'на тә'мин едилмишдир». Бу сөзләрдән сонра мүәллиф ашағыдакы мисалы кәтирир:

Билмәк кәрәк ани ким ҹәваһир
Нә кәнчи ниһандан олды заһир...

Доғрудан да бу хүсусијјәти Фүзулидә мүшаһидә етмәк бир о гәдәр дә чәтин дејилдир. Чүнки Фүзули дөврү әдәби дилиндә фе'лин ваҹиб формасынын бу шәкли нәср дилиндә дә кениш јајылмышдыр. Биз бурада Фүзулидән бир нүмунә вермәји дә лазым билдик. Мәсәлән:

Јар вәслин истәјән кәсмәк кәрәк ҹандан тәмә

Синтактик үсулла дүзәлән ваҹиб формасы өз нормативлијини мүасир түрк дилиндә бир гәдәр сахламышдыр. Профессор А. Н. Кононов «Мүасир түрк әдәби дилинин грамматикасы» адлы әсәриндә јазыр ки: «Фе'лин ваҹиб, зәрурријјәт мә'насы ифадә едән формасы синтактик үсулла хүсуси фе'л вә ја сөз васитәсилә дүзәлир. Мәсәлән, иктиза етмәк, лазым олмаг, лазым кәлмәк, мәсдәр+герек вә с. (сәһ. 246, § 500).

Азәрбајҹан әдәби дилиндә белә нүмунәләр аз дејилдир. Мәсәлән, Вагифдә:

Бахан бахмаг кәрәк габаг-габаға

Нишати Ширванидә:

Гончатәк елдән киши сиррин ниһан етмәк кәрәк,
Ашиги јекрәнк олан бағрыны ган етмәк кәрәк.

XIX әсрдә јазылмыш бир күллијјатда: Бир әһмәг бир газинин јанына кәлүб диди ки, оруҹ дутан нә вәгт оруҹ ачмаг кәрәк вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәјјән тәсадүфләрдә мәсдәрлә јанашы кәлән «кәрәк» сөзүнүн сәрһәддини тә'јин етмәк

бә'зән чәтинләшир. Јә'ни ону «лазымын» синоними илә «малы» шәкилчисинин синоними олдуғуну дәрк етмәк мүмкүн олмур. Мәсәлән:

Ај габатлы, булут зүлфлү көзәлин
Дурубан башына доланмаг кәрәк.
Бир евдә ки, белә көзәл олмаса
О ев бәрбад олуб таланмаг кәрәк.
Гаша вәсмә, көзә сүрмә јаханда
Чаным ешг одуна галанмаг кәрәк,

мисраларындакы «доланмаг кәрәк», «таланмаг кәрәк», «галанмаг кәрәк» фе'лләри мәзмунча вә формача бир-бириндән аз фәргләнир. Доланмаг кәрәк «доланмаг лазымдыр» вә ја «доланмалы» шәклиндә дүшүнмәк олар вә јахуд Видадидә:

Сәрбәсәр јанмаг кәрәк дүнја, бәли, Ливан үчүн.
Шүкр едиб сәбр ејләмәк лазым јенә ол хан үчүн.

бејтиндәки «јанмаг кәрәк» фе'ли дә формача «јанмаг лазымдыр»ын гаршылығыдыр. Дәдә-Горгуд дастанларынын дилиндә бә'зән биринчи тәрәфи фе'лин шәрт формасы илә дә ишләнмишдир. Мәсәлән, гурд гачан хәбәр версә кәрәк... көпәк гачан хәбәр версә кәрәк... чүнки дедин, әлбәттә варсам кәрәк вә с. Башга бир мисалда:

Јалныз кәлди кәлән дүнјаја
Јалныз кетсә кәрәк үгбаје

Бу формаја өзбәк әдәбијјаты нүмајәндәләриндән Јунис Имрәнин дә дилиндә ејнилә раст кәлирик:

Јағмаләди ешг көнлүмү булса кәрәк шимдән керу
Бир од бурагды чаныма јанса кәрәк шимдән керу
Јунис бу сөзү сөјләди чан дили илә шәрһ ејләди.
Дәрдинин дәрманын сорду билсә кәрәк шимдән керу.

«Кәрәк» сөзүнүн морфоложи әламәтә чеврилмәси просесиндә марағлы мәсәләләрдән бири онун фе'лә хас олан бир сыра хүсусијјәтләри гәбул етмәсидир. Мәсәлән, инкарлыг әламәти, шәхс сонлуғу, һекајә мәзмуну билдирән һиссәчик вә с. Бу әламәтләрдә «кәрәк» сөзүнүн фе'лә олан мејлини ајдын сурәтдә әкс етдирир. Мәсәлән, Дәдә-Горгуд дастанларынын бириндә: «Гантуралы ајыдыр:—бу сөзү сән мәнә димәмәк кәрәк идин» бурадакы «димәмәк кәрәк идин» вачиб формасынын һекајәси кими ишләнмишдир.

Јухарыда сајдығымыз хүсусијјәтләри өзүндә габарыг шәкилдә әкс етдирән ики әсәрин дили тарихи нөгтеји-нәзәриндән олдугча гијмәтли вә әһәмијјәтлидир. Бу әсәрләрдән бири XVI әсрә аид «Шүһәданамә», дикәри исә XVIII әсрдә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмиш «Кәлилә-Димнә» әсәридир. Бу әсәрләрин дилиндә «кәрәк» сөзүнүн «малы» шәкилчисилә ејни вәзифәдә ишләнмәсини парлаг сурәтдә көрә биләрик. Мәсәлән:

I шәхс «мән онун бәндәсијәм бујрығыны чан илә гәбул етмәк кәрәкәм... Сәнчиләјин фәрзәндүн фәрагдағы бүрјан көнлүмә гојмаг кәрәкәм. II шәхс: «Анлар мүртәзанүн оғланларыдурлар андан үзр диләмәк кәрәксән... Ол гәдәр саваш етмәк кәрәксән ки, чануни тәслим едәсән... мәнүм бујруғуми истәмәк кәрәксән, сән вар бу һашими ијид сәваш.

II шәхсин чәми... еј чәддүн чанани мән тазијанә урубәм нәдән өтрү сиз гисасыны чәкмәк кәрәксиниз... бәс сә'ј етмәк кәрәксиниз ки,... ашкар олсун.

I шәхс тәк һекајә: «бу ләшкәрилән... туллуғунда олмаг кәрәк идим вә ағламаға дүшдүм.

Ејни форманы «Кәлилә-Димнәнин» дилиндән кәтирдијимиз мисалларда да көрүрүк. Мәсәлән:

II шәхс тәк: ләззәти дүнјадан өз нәсибини көтүрмәк кәрәксән.

Фе'лин инкарында да јенә ејни вәзијјәти көрүрүк. «Әкәр онун һаггында ифтира етмишләр ифтира ејлијәннән онун интигамын алмамаг кәрәксән» вә с.

Бу әсәрләрдә «кәрәк»ин III шәхсдә һәм инкары, һәм дә тәсдиги даһа чох ишләнмишдир. Мәсәлән, бу мәсәли кәтүрдүм та биләсән ки, һәр киши өзүнә мүнасиб ишә мәшғул олмамаг кәрәк вә әјаг әндазәдән дышра гојмамаг кәрәк... Ғәнимәт билүб кәләчәк үчүн өмри зајe гылмамаг кәрәк вә тәсәввүраты фәрда илә ләззәти дүнјадан сәди-рәмәглә ганe олмамаг кәрәк... Һәр кимсә ки, јаманлуг илә јахшылыг тәвәгге етмәмәк кәрәк кимсә ки шәккәр истәјә тохмиһәнзәл әкмәмәк кәрәк вә с. Бурадакы мисалларын һамысы фе'лин вачиб формасынын инкары «етмәмәли» шәклиндә ифадә едилмишдир.

Тәхминән XVIII әсрә гәдәр әдәби абидәләрин дилиндә тәсадүф етдијимиз фе'лин вачиб формасынын бу шәклинә аз да олса XIX әсрин орталарында јазы дилиндә вә бә'зи һалларда диалектләрдә көрә билирик. Мәсәлән, Мирзә Фәтәли Ахундовун «Кәмалуддөвлә мәктублары»нын дилиндә икинчи шәхсин чәминдә бу хүсусијјәт верилмишдир. Мәсәлән... әһадиси сәриһә мөвчибинчә јазыбдыр әввәла е'тигад етмәк кәрәксиниз ки, сырат һәгдир (III чилд, сәһ. 84) вә ја јенә бу дөврләрдә јазылмыш «Тутинамә»нин дилиндә 3-чү шәхсин тәки бу шәкилдә ишләнмишдир. Мәсәлән, «Һәзрәти шадишаһә

һәгигәти-һалидән һикајәт етди вә диди ки, бу мүһүммүн әнҹамында бир өзкә тәдбир илә чарәкәр олмаг кәрәк». Ејни хүсусијјәтә Көјчај рајонунун јени арх ширвәсиндә дә раст кәлирик. Мәсәлән, сән сорушмаг кәрәксән ки, мән дә дем.

Јери кәлмишкән демәлијик ки, бу форма III шәхсин тәкиндә мәшһур өзбәк шаири Әлишир Нәваинин дә дилиндә ишләнмишдир. Мәсәлән:

Вәфа вәдинға фаш етмәк керексин
Дикән сөз башинға етмәк керексин вә с.

Бүтүн бу фактлар бир даһа көстәрир ки, мүасир әдәби дилимиздә фе'лин вачиб формасынын бу гәдим шәкли бүтүнлүклә унудулдуғу һалда орта әср әдәби дилимиздә ејни форма ади вә нормал бир һал олмушдур. Демәк «кәрәк» сөзү һәмин вахтларда 2 биринчиләрдә олдуғу кими үчүнчү бир вәзифәдә ишләнмиш грамматика формалары ичәрисиндә там һүгуглу бир шәкилчи кими истифадә едилмишдир.

Бунлардан башга мүасир әдәби дилимиздә фе'лин арзу-илтизам формасыны билдирмәк үчүн фе'л көкүнүн гәбул етдији формал әламәтләрдән (а-ә, ја-јә) башга, фе'лдән әввәл бир «кәрәк» сөзү дә кәтирилир. Ишин ичрасында лабүдлүк, зәрурилик мәзмуну јарадыр. Бу вәзифәдә ишләмәк «кәрәк» сөзү артыг өз хәбәрлик функсијасыны тамамилә итирир. Тарихи абидәләрин дилиндә бу хүсусијјәтин нисбәтән аз экс олундуғуну мүшаһидә едирик. Бу исә бизи белә бир гәнаәтә кәтирир ки, «кәрәк»ин бу көмәкчи васитә јериндә ишләнмәси бир гәдәр сонралар дәгигләшмишдир.

Беләликлә, бу хүсусијјәти өзүндә экс етдирән бә'зи нүмунәләр вермәји лазым билдик. Мәсәлән, Фүзулидә:

Мәрдүмим чешмим ајағына рәван су дөкди
Ки кәрәк су дөкүлә сәрдән ајағина мүдам

Вагифин дилиндә бундан фәргли олараг белә бир хүсусијјәти көрүрүк ки, о да фе'лин әмр формасынын III шәхсиндән әввәл кәтирилмишдир. Мәсәлән:

Адам кәрәк көрсүн һәгги арада

Беләликлә, мүхтәлиф мә'на вә вәзифәләрдә ишләнмиш «кәрәк» сөзүнүн бир нитг һиссәси кими изаһында онун конкрет вәзифәсиндән чыхыш етмәк лазымдыр. Бу исә тә'лим просесиндә бу вә ја дикәр бир груп сөз һаггында мүчәррәд тәсәввүр јаратмагдан даһа фајдалы ола биләр. Чүнки мүәллимләр бир груп бу типли сөзләрин өјрәдилмәсиндә аз чәтинлик чәкмирләр. Биз бу чәтинлији гисмән дә олса арадан галдырмагда мүәллимләримизә көмәк етмәк нијјәтиндә олдуг.

САДЫГ ҺҮСЕЈНОВ
филоложи елмләр намизәди

С. Ә. ШИРВАНИНИН ЛИРИК ШЕ'РЛӘРИ

Азәрбајҹан поезијасында көркәмли јер тутан шаирләрдән бири дә Сејид Әзим Ширванидир. О, һәлә јарадычылығынын илк илләриндән лирик ше'рләр мүәллифи кими мәшһур олмушдур. Шаирин гәзәлләри халг арасында сүр'әтлә јајылмыш, әзбәрләнмиш, шәнлик мәҹлисләриндә ханәндәләр тәрәфиндән охунмушдур. Сејид Әзимин лирик әсәрләринә шаирин өз сағлығында мүасирләри нәзирәләр јазмышлар.

С. Ә. Ширвани классик Азәрбајҹан вә Шәрг поезијасынын габагчыл ән'әнәләриндән бачарыгла истифадә етмишдир. О, Низами, Хагани, Фүзули, Руми, Сә'ди, Һафиз кими сәнәткарларын лирикасындакы инсана һөрмәт, дүнјаја рәғбәт, еләчә дә зәманәдән шикајәт руһанилләрин «көнүлләри ахирәтә бағламаг» һаггындакы јаланчы вә'дләринә инанмамаг вә с. бу кими башлыча мотивләрдән өјрәнмиш, бунлары јарадычылығында өзүнә мәхсус бир шәкилдә давам етдирмишдир. Шаир хүсусилә Фүзули јарадычылығы илә, онун лирикасы илә бағлыдыр. С. Әзим, М. Фүзулинин давамчыларындандыр.

М. Ф. Ахундов XIX әсрин икинҹи јарысындан сонра бөјүк бир узагкөрәнликлә Азәрбајҹанда әдәбијјатын идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирмиш вә онун инкишафыны тә'мин етмәк үчүн өзүнүн елми мүлаһизәләрини ирәли сүрмүшдүр. Дөврүн өз дахили ичтимаи инкишаф ганунларындан чыхан бу доғру, дүзкүн елми бахышлар, мүасир јазычыларын әдәби јарадычылығында, онларын ичтимаи шүурунда өзүнүн фајдалы нәтиҹәләрини көстәрирди. Сејид Әзим дә М. Ф. Ахундов әдәби мәктәбинин габагчыл идејаларындан тә'сирләнәрәк интим, ашигәнә ше'рләрлә јанашы ичтимаи мәзмунлу лирик әсәрләрлә дә өз јарадычылыг даирәсини әһәмијјәтли дәрәҹәдә кенишләндирирди. Бунунла да XIX әср лирик ше'ринә

ичтимаи мотивләрин кәтирилмәсиндә Сејид Әзимин көркәмли хидмәти олмушдур.

Чохчәһәтли бир јарадычылыға малик олан Сејид Әзимин әдәби ирсинин, демәк олар ки, чох һиссәсини онун лирик ше'рләри тәшкил едир. Буна көрә дә шаирин әдәби симасы һаггында дүзкүн вә кениш тәсәввүр јаратмаг үчүн онун јарадычылығында лирик әсәрләрин тутдуғу мөвгеји вә бу лириканын хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг мүһүм вәзифәләрдәндир.

Сејид Әзимин лирик әсәрләринин тематикасыны әтрафлы тәдгиг етмәк, бу лириканын рәнкарәнклијинин әсас сиррини ачмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, шаирин, үмумијјәтлә, поезијанын тәләбләри вә башлыча хүсусијјәтләри һаггында ирәли сүрдүјү мүлаһизәләри, һабелә онун истинад етдији зәнкин әдәби мирасы һесаба алмаг лазымдыр. Сејид Әзим ше'рә ән инчә мәтләбләри ифадә едән бир васитә кими бахмышдыр. О, бу бахышыны узун тәчрүбәләрдән, сынаглардан кечириб инкишаф етдирәрәк, «Тәзкирә»синдә дәгигләшдирмиш вә үмумијјәтлә ше'р һаггындакы фикирләрини јекунлашдырмышдыр. О, бурада, мә'лум олдуғу кими, шаирләрә јох, ше'рин нәзәријјәчиләринә мүрачиәт етмишдир; онлара бир шаир кими ше'р һаггындакы өз мүлаһизәләрини билдирмишдир. «Тәзкирә»нин мүгәддимәсиндә Сејид Әзим јазырды: «Бу фәнни-шәрифин (јә'ни: ше'рин—С. Һ.) дәгигшүнасларына әрз олунур ки, үрәфаләр вә зүрәфаләр ше'ри түкдән көтүрүбләр. Әрәб лисанында ше'р түк демәкдир вә әш'арә дәхи түкдән назик мәзмунлар мөвчуддур»[1].

Көрүндүјү кими, Сејид Әзим мәсәләјә, һәр шејдән әввәл, бир шаир көзү илә бахмыш вә ше'рә әдәби форма олараг јүксәк мә'на вермишдир. Онун ше'ри «түк» илә мүгајисә етмәси дә тәсадүфи дејилдир. О, бурада, бу мүгајисә вә бәнзәтмәдә инчә бир сәнәти нәзәрдә тутмуш вә бу инчә сәнәтин зәрифлијини тәсәввүрләрдә даһа ајдын, конкрет шәкилдә чанландырмаг истәмишдир. Беләликлә, ше'ри инчә сәнәт адландыран мүәллиф, һәмчинин, онун әһатә етдији мә'на вә мәзмун хүсусијјәтләринин дә инчәлијини, зәрифлијини јаддан чыхармамыш, о буна хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Сејид Әзим белә һесаб едирди ки, сон дәрәчә зәрифлик севән бу сәнәтин тематикасы да өзүнә мәхсус рәнкарәнк, дәрин мә'налы «назик вә бикр мәзмунлар» олмалыдыр. Ше'рдә буна наил олмаг үчүн мүәллиф фитри исте'дадын, талантын зәрурилијини дә мүһүм шәртләрдән бири кими ајрыча кәстәрирди. Бунунла кифајәтләнмәјән Сејид Әзим, ејни заманда, ше'рин бүтүн ин-

¹ Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Сејид Әзимин архиви, инв., № 6057.

чәликләринә, тәләбләринә, онун ганун-гајдаларына мүкәммәл бәләд олмағы да лазым билирди. Јалныз бунларын бирликдә чәм олмасы, дујуб јашамағы бачаран һәссас бир тәбиәтдә чәм олмасы өлмәз әсәрләрин мејдана чыхмасына сәбәб ола биләр. Сејид Әзим бу фикрини там бир гәтијјәтлә ирәли сүрүрдү. Чүнки «шаир башгаларына көрә даһа дәрин һисс етмәк габилијјәтинә малик олан, һәм дәриндән кәдәрләнмәји, һәм дә шадланмағы бачаран бир тәбиәт саһибидир»[1]. Лакин әсил шаир тәбиәтли бир адам үчүн әсас олан бу башлыча хүсусијјәтләрдән мәһрум оланларын сәнәт мејданында чөвлан етмәсини, зәһмәт чәкмәсини Сејид Әзим артыг һесаб едирди. Буна көрә дә о, «Тәзкирә»синин мүгәддимәсиндә јазырды: «Аја әш'арын назик олан рәмзләрин биләрми о кимсә ким, онун нәфси чәкмәјибдир ше'рин мәзагиндә, јә'ни ше'рин дар олан күчәләриндә вә онун бүтүн вадиләриндә»[2].

Бунунла да Сејид Әзим шаирлик сәнәтинә зәһмәтсиз бир иш, әјләнчә кими баханлары бир даһа гамчыламыш олурду. О, јалныз јарадычылыгда өзүнү ишә верән, зәһмәт севәнләри, «ше'рин дар олан күчәләриндә» өз сөз көһләнини шаһа галдырмаға чан атан вә буну бачаранлары әсил устад сәнәткар адландырырды.

С. Ә. Ширванидән зәнкин бир ирс галмышдыр. Бу әдәби ирсдә шаирин лирик әсәрләри кениш вә марағлы бир јер тутур. Лирик ше'рләрин тематикасына кәлинчә гејд етмәлијик ки, шаирин бу саһәдәки јарадычылығы чох әлван вә рәнкарәнкдир. О, мухтәлиф објектләри мөвзу сечмиш вә онлары өзүнә мәхсус бир сәнәткарлыгла ишләмишдир.

Сејид Әзим классик әдәби формаларда: гәсидә, гәзәл, тәркиббәнд, мүхәммәс, мүсәддәс, мүстәзад, рүбаи, гит'ә вә бејтләр јазмышдыр.

Сејид Әзим һәмишә мәһәббәти, инсаны, һәјаты вәһдәтдә көтүрмүш вә бунларын инчә мәтләб вә хүсусијјәтләрини бөјүк бир еһтирасла тәрәннүм етмишдир. Башга сөзлә десәк, јашајышын бинасыны тәшкил едән амилләрдән олан бу үч мәфһум онун лирик ше'рләринин әсас мөвзулары олмушдур. Дәјанәтли мәһәббәт, ашигләр арасында гаршылыглы севки, е'тибар, тәбиәтин инсана бәхш етдији һәр чүр наз-не'мәтдән фајдаланмаг, бир сөзлә, һәјата доғру мејлләри гүввәтләндирән бу кими мотивләр бураја дахил едилир. Шаир, әлбәттә,

¹ В. Г. Белински, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1948, сәһ. 179.
² Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, С. Ә. Ширвани архиви, инв., № 6057.

һәјата биртәрәфли јанашмамышдыр, о, бурадакы ејбләри, инсанлар үчүн јабанчы олан чәһәтләри дә көрмүш вә онлары үмумиләшдирмәк, ибрәтамиз нүмунәләр олмаг үчүн нәзмә чәкмишдир. Мәһәббәтдә хәјанәт вә сахтакарлыг, аиләдә һијлә вә инамсызлыг, һәјата үмидсиз бахышлар, әјјаш вә сәрхошлуг, «әғјар» симасында рәгиблик вә с. бу кими рәзил һәрәкәтләри рүсвај едән әсәрләр һәмин лирик ше'рләрин мөвзуларыдыр. Сејид Әзим бурада бир лирик шаирдән даһа чох рәссама бәнзәјир. О, маһир бир рәссам фырчасы илә истәдији портрети чәкир, она руһ, чан верир. Буна көрә дә шаирин чәкдији һәр һансы бир портрет, истәр мүсбәт, истәрсә дә мәнфи гәһрәманларын сурәти хәјалдан кетмәз, унудулмаз олур.

Сејид Әзимин лирик әсәрләриндә ичтимаи мотивләр дә көркәмли јер тутур. Мөвһумат вә фанатизми јајан, дүнјәви һиссләри боған гаракүруһчу руһаниләрин ифшасына һәср олунан мөвзулар лирик ше'рләрин тематикасыны зәнкинләшдирдији кими, шаирин лирикасыны ичтимаи чәһәтдән дә әһәмијјәтли дәрәчәдә мә'наландырыр.

Тәбиәт тәсвирләрини, баһарын, гышын кәлмәсини вә башга фәсилләри тәрәннүм едән әсәрләри дә бураја әлавә етсәк, о заман Сејид Әзим поезијасында ше'р мөвзуларынын әһатә даирәси нә гәдәр кениш, рәнкарәнк олдуғуну бир даһа көрә биләрик.

Мәһәббәт мөвзусу классик әдәбијјатымызда ән чох ишләнмиш мәсәләләрдән биридир. Низамидән тутмуш Сејид Әзимә гәдәр вә сонра кәлән бөјүк сәнәткарларымыз да һәмишә ешг илә јашамыш вә мәһсулдар јарадычылыг илләрини мәһәббәт мәсәләсинин һәллинә һәср етмишләр.

Одур ки, Сејид Әзим јарадычылығында бу мәсәләнин кениш јер тутмасыны тәсадүфи һесаб етмәк олмаз. Бу, билдијимиз кими, классик әдәби ән'әнәләрлә бағлыдыр.

Әкәр Низами «хилгәтин чаны ешгсиз олсајды, чаһаны дирилик сармазды» фикрини ирәли сүрүрдүсә, Фүзули «ешг кәнчинеји-каинатә көвһәрдир, һәр мурада рәһбәрдир»—дејә ону бир даһа тәсдиг едирдисә Сејид Әзимин «әсл тијнәтим мәһәббәт торпағында» јоғрулмушдур дејәрәк классик әдәби ирсин көзәл ән'әнәләрилә тәрбијәләндијинә ишарә етмишдир. Бу, әлбәттә, шаирин өз милли зәмини үзәриндә истифадә етдији әдәби мирасыдыр.

Сејид Әзимин тәрәннүм етдији мәһәббәт ашиг илә мә'шугә арасында баш верән садәчә севки мачәрасындан ибарәт ади мәһәббәт дејилдир. Бу мәһәббәтин дәрин фәлсәфи вә ичтимаи мә'насы вардыр.

Сејид Әзимә көрә чаһанда ешгдән башга нә варса һамысы гүссәдир, кәдәрдир. Ешг инсаны һәр чүр әталәтә, бәдбинлијә сүрүкләјән, ондакы јашамаг еһтирасыны сөндүрән гүссә вә кәдәрин дүшмәнидир. Ешг шаирин лирикасындан да көрүндүјү кими, инсаны һәјатда бәдбин вә үмидсиз бахышлардан узаглашдыран, ону јашамаға һәвәсләндирән, һәјат јолуну ишыгландыран башлыча амилләрдән биридир.

Сејид Әзимин лирик әсәрләри ичәрисиндә онун гәзәлләри даһа кениш јер тутур. Характеринә көрә сон дәрәчә јығчам олан, аз сөзлә кениш мә'на ифадә едән бу гәзәлләр мөвзусу е'тибарилә чох рәнкарәнкдир. Лакин, һәмин гәзәлләри әсасән ики һиссәјә бөлмәк олар. Онлардан биринчиси мәһәббәтә, икинчиси исә көзәлин тәсвиринә һәср едилмиш әсәрләрдир.

Мәһәббәтдән бәһс едән гәзәлләрдә севинч, јашамаг шөвги, јазыб јаратмаг һәвәси, ад чыхартмаг еһтирасы вә с. бу кими инсан гәлбинин истәк вә арзулары илә јанашы, һичран, тысганчлыг, гәм, гүссә, һәтта дүнјадан әл үзмәк кими мејлләр бу гәзәлләрин әһатә етдији әсас мотивләрдир.

Көз јашы, һичран, гәм, гүссә, кәдәр ифадә едән гәзәлләр Сејид Әзим лирикасында чох бөјүк јер тутур. Бу гәзәлләр дә өз-өзлүјүндә чох тә'сир гүввәсинә маликдир. Чүнки бурада шаирин гәлбинин дахили сиррләри, дөзүлмәз бир шәраитдә кечән һәјатынын ачы хатирәләри өз ифадәсини тапмышдыр. Доғрудур, әксәр гәзәлләрдә вүсала јетмәк үчүн садәчә олараг ашигин кечирдији изтирабды дәгигәләр, онун налә етмәси өзүнү көстәрир; лакин бир сыра гәзәлләрдә исә бунун әксинә олараг мәсәлә тамамилә башгадыр. Шаир бурада һәмин көз јашыны, аһу-фәрјады һәјатла бағлајыр, она ичтимаи мәзмун, ичтимаи мә'на верир. Әкәр шаир «Шәби һичран...» мисрасы илә башланан гәзәлләриндә «ол маһ»ын, «гәминдән» чох ағладығындан шикајәтләнирсә, «Олур гәддим хәм...» гәзәлиндә исә сонсуз ахан бу көз јашынын әсил сәбәбкары олан зәманәнин өзү илә бизи таныш едир. Һичридә белинин бүкүлмәсини, көнүл евинин вахтсыз хараб олмасыны, ағламагдан көзләринин зәифләмәсини о, мәһз зәманәнин амансыз әзаб-әзијјәтләрилә бағлајыр. Буну шаир өз үзәриндә үмумиләшдирәрәк һәмин гәзәлиндә јазырды:

> «Дејин ки, јарә едиб Сејјиди зәманә зәлил,
> Баһари-көнлү јана, көнлүмү хәраб көрүб»[1].

[1] Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш ше'рләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 19.

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

Сејид Әзим дәјанәтли мәһәббәтин тәрәннүмчүсү, севән үрәкләрин һәгиги тәрҹүманы олмушдур. Лакин шаир објектив олараг мәһәббәтдә хәјанәткарлыг, әјинтилик вә с. бу кими һаллара да көз јуммамышдыр. О, мәһәббәтә бир әјләнҹә кими бахан вә вәһши еһтирасларла јашајанлара гәзәлләриндә нифрәт тәблиғ етмишдир. «Әл үз еј дил...» гәзәлиндә шаирин бу нифрәт һиссини ајдын көрмәк олар. Шаир бурада бир «вәфасыз дилбәри»н симасында ешгдә «рүсвајлыг шиар» едән «нанәҹиб», «пәривәш»ләри тәнгид һәдәфинә чевирмиш, онлара лә'нәт дамғасы вурмушдур. Бу кими вәфасызларын «нә вәслин аризу әјлә», нә дә ки, «ол шухи-дилазарын» көзәллијинә ујуб она пәрәстиш ет дејән шаир онлардан бир дәфәлик узаглашмағы мәсләһәт көрүр. Бурада бир гәдәр диггәт едиләрсә, ајдын олур ки, шаир дахили тәбии көзәлликлә, хариҹи, сүн'и көзәллији бири-бириндән ајырмыш вә онларын арасында бөјүк фәрг гојмушдур. О, мәһз дахили, тәбии көзәллијин ашиги олмуш вә гәзәлләриндә дә бу мәсәләјә кениш јер вермишдир. Сүн'и көзәллији вә бу көзәлликдән истифадә едиб мәһәббәти ојунчаға чевирәнләри исә бир шаир кими писләмишдир. Буна көрә дә шаир өзүнә мин дүрлү сиғал вериб мәһәббәтлә ојун ојнајанларын, бир сөзлә, «нанәҹиб»ләрин ифшасы һаггында алим вә дүнјакөрмүш адамларын нәсиһәт вә мәсләһәтләрини динләмәји һәмин гәзәлиндә фајдалы һесаб едир.

Сејид Әзимин гәзәл јарадыҹылығында көзәлин тәсвиринә дә хүсуси јер верилмишдир. Классик әдәбијјатда, хүсусилә Низами, Фүзули гәзәлләриндә олдуғу кими, Сејид Әзимин лирик ше'рләриндә дә көзәлин тәсвири бөјүк бир мәһарәтлә верилир. Бу мәгсәдлә Сејид Әзим илә Вагиф арасында да мүәјјән бир аһәнкдарлыг вардыр. Вагифин, үмумијјәтлә, лирик ше'рләриндә, о ҹүмләдән «Пәри» рәдифли мүхәммәсиндә көзәлин тәсвириндә ишләтдији «көзләри шәһла», «ләбләри пүстә», «гамәти рә'на», «зүлфү мишки-әнбәр», «маһи-табан» вә с. бу кими ифадәләрә Сејид Әзимдә дә раст кәлирик. Үмумијјәтлә, бу кими ифадә вә тәркибләр классик лирик ше'римиздә чохлу ишләдилмишдир.

Шаирин лирик ше'рләриндә ики образла растлашырыг. Бу образлардан биринҹиси көзәл-мә'шугә, икинҹиси исә ашигдир. Сејид Әзимин тәсвир етдији мә'шугә гадына мәхсус олан ән јахшы сифәтләри өз симасында ҹәмләшдирмишдир. Заһирән чох гәшәнк олан бу мә'шугә дахилән дә чох тәмиз, зәнкин бир аләмә маликдир. Шаир мә'шугәнин заһири көзәллијилә дахили көзәллији арасында вәһдәт јарадыр, онлар бири-бирини тамамлајыр.

Мә'шугә одлу бир үрәклә севир; онун гәлбини, фикрини мәшғул едән бир шеј варса о да мә'налы севки, һәгиги мәһәббәтдир. Һәјаты мә'налы едән, реал һиссләрә әсасланан белә бир мәһәббәтлә јашамаг мә'шугәнин ән бөјүк арзусудур. Онларла ашиг һәмин мә'шугәнин әсири олмуш, онун гаршысында диз чөкүр. Лакин һәгиги ашиг мә'шугәјә:

«Һәр ситәм ејләјәсән разыјам, еј күл, тәки сән,
Ашина олма јетән накәсү биканә илә»[1] — дејәрәк

ону мәһәббәтиндә мәтанәтли олмаға чағырыр. Мә'шугә дә өз ашигинә биканә дејилдир. О, ашигинин дә өз ешгиндә дәјанәтли, мәрд олмасыны истәјир. Ашиг мә'шугәсинин вүсалына јетмәк үчүн һәр ҹүр мөһнәтә дөзүр, һәр ҹүр васитәјә әл атыр. Лакин о, бу мәгсәдинә наил ола билмир. Бунун сәбәбини исә ашиг Фүзулинин лирик гәһрәманы кими, зәманәнин кәшмәкешиндә, онун әзаб-әзијјәтли олмасында көрүр. Буна көрә дә ашиг мә'јусдур, о, даима сызылдајыр. Чыхыш јолу тапа билмәјән ашигин бу вәзијјәтини көрән мә'шугә она мүраҹиәтлә:

«Деди: кәрәк верә ҹан дәрди-интизарым илә»[2].

Һәгигәти јазан шаир сағлам бир аиләнин јаранмасыны мәһз белә фәдакар мәһәббәтин, һәр ҹүр мәшәггәтләрә синә кәрән өлмәз севкинин олмасында көрүр.

Сејид Әзим өз ашигләрини һәр ҹүр ағыр вәзијјәтдә, дөзүлмәз шәраитдә тәсвир етсә дә, бә'зән күлдүрүб, бә'зән ағлатса да, онларын вүсала јетмәси шаирин илк арзусу олмушдур. Шаирә көрә бунларсыз һәјат һеччдир. Онларын бир-бириндән узаг дүшмәси дә һәјаты, јашамағы мә'насыз едир. Шаирин лирик гәһрәманы да белә дүшүнүр, бу ҹүр нәҹиб һиссләрлә јашајыр. «Мүәнбәр какилүн ким...»[3] мисрасы илә башланан бир мухәммәсиндә олдуғу кими, башга бир гәзәлдә дә ашиг кечирдији ејни һаләти белә ифадә едир:

«Көзүм јашы гәмимдән ағламагдан дөндү дәрјајә,
Мәни ахыр һәлак ејләр бу чешми-хумфәшан сәнсиз.
Мәни әһбабләр тәклиф едәр сејри-күлүстанә,
Нә мејли-бағ едәр көнлүм, нә фикри-дилистан сәнсиз.
Мәним бағым, баһарым, һәм күлүм, һәм бүлбүлүм
сәнсән,

[1] Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш ше'рләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 173.

[2] Јенә орада, сәһ. 173.

[3] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду. Сејид Әзимин «Диван»ы, инв., 2577, 1897, сәһ. 215.

Нә лазымдыр мәнә бағү баһарү буситан сәнсиз»[1].

Ашигин әсил симасыны ачан, онун хасијјәтнамәсини верән бу ше'р парчасы бир даһа көстәрир ки, о һәгиги ашигдир. Әкәр о, бәдбиндирсә, лакин үмидсиз дејилдир. Башга чүр десәк, ашиг мәһәббәтсиз һәјаты мә'насыз һесаб едирсә, үмидсиз јашамағын да әлејһинәдир. Чүнки:

«Мә'лумдур ки, һичрин олур ахыры вүсал,
Амма көнүл кәрәк көтүрә һичр табыны»[2].

Ашигин һәјатда үмидсиз јашамағын әлејһинә олан бахышларыны шаир башга бир гәсидәсиндә даһа ајдын вә бәдии бир шәкилдә тәрәннүм етмишдир. Һәмин ше'рин мәзмун вә мүндәрәчәсиндән ајдын олур ки, ашиг өз мә'шугәсиндән хејли мүддәтдир узаг дүшмүшдүр. Бу ајрылыг дәрди ону раһат бурахмыр, она мә'нәви әзаб верир. О, изтираблы дәгигәләр кечирир вә өзүнүн бу һәјачыныны һеч бир вәчһлә кизләдә билмир. Көрүндүјү кими, буна онун һеч гүввәси дә чатмыр. Ашиг көзләмәдији һалда јарындан мәктуб алыр. Бу мәктуб ашигә чан кәтирир, она гол-ганад верир. Ејни вәзијјәти һәлә Вагиф гәзәлләриндән бириндә белә вермишдир:

«Ајдын олсун көзләрим ким, кәлди јарын кағызы,
Көнлүмү шад ејләди көзәл никарын кағызы.
Охудум, өпдүм, көзә сүртдүм дедим: сәд мәрһәба,
Көзүм үстә вар јерин, еј күлүзарын кағызы»[3].

Сејид Әзимин лирик гәһрәманы исә мәһәббәт аләминдәки бу ән'әнәни өзүнә мәхсус бир орижиналлыгла давам етдирир. Сејид Әзим дә лирик гәһрәманынын һәдсиз дәрәчәдә олан бу севинчини һәмин ше'риндә белә тәрәннүм едир:

«Ол кули-күлшәнимин һичраны,
Мәнә тәнк етмишди дүнјаны.
...Накаһан намеји-јари-камил,
Мәнә бир шәхсдән олду васил.
Өпүбән намәни гојдум көзүмә,
Кәлди чан чисмимә, тагәт дизимә»[4].

Бу мисралар шаирин лирик гәһрәманы һаггындакы тәсәввүрү бир даһа зәнкинләшдирир.

[1] Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш ше'рләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937. сәһ. 88.
[2] Јенә орада, сәһ. 192..
[3] М. П. Вагиф. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1952, сәһ. 157.
[4] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Сејид Әзимин «Диван»ы, инв., № 2577, 1897, сәһ. 27.

Беләликлә, Сејид Әзимин лирик ше'рләриндәки бу ашигләрин мә'нәвијјаты зәнкин, дүшүнчәләри кениш, мәсләкләри исә мүгәддәсдир. Онларын фикрини јалныз бир мәсәлә мәшғул едир; мәһәббәтлә јашамаг!

Сејид Әзимин лирик ше'рләриндә, хүсусилә онун гәзәлләриндә руһанилијин тәнгиди дә кениш јер тутур. Ичтимаи әһәмијјәти олан белә бир мөвзунун мүһүм јер тутмасы тәсадүфи дејилдир. Чүнки шаирин нәзәриндә заһидләр, ваизләр һәјатын дүшмәни, мәһәббәтин гәнимидирләр.

Сејид Әзим дә М. Ф. Ахундов кими, халгы керијә чәкән, онун тәрәгги вә инкишафына әнкәл олан руһаниләри тәнгид һәдәфинә тутмуш, онларын пис әмәлләрини, һијләкәр сифәтләрини ифша етмишдир. Шаир заһидин әммамәсини гурулмуш тәлә, әлиндәки тәсбиһи дән данәләри адландырараг, халг күтләләрини чәһаләт тәләсинә дүшмәмәјә, ајыг олмаға чағырыр вә јазырды:

«Көнүл та вар әлиндә чами-меј, сәбһә-шүмар олма,
Ријаји халгдыр биллаһ, намаз әһлинә јар олмам.
...Гуруб тәһтүл-һәнәкдән дам заһид, сәбһдән данә,
Һәзәр, еј мурғи-дил ол данәвү дамә шикар олма»[1] вә с.

Сејид Әзимин гәзәлләриндә ифадә олунан мәһәббәтин фәлсәфи мә'насыны јахшы дәрк етмәк үчүн шаирин бу мә'нада заһидләрлә апардығы мүбаһисә чох марағлыдыр.

Заһидләр, ваизләр һәмишә өз шишман гарынларыны даһа да пијләндирмәк фикрилә јашамыш, башгаларыны мин чүр дини әфсанәләрлә ағладыб, өз күзәранларынын хош кечмәси онларын ән бөјүк идеалларындан бири олмушдур. Доғрудур, онлар өзләрини заһирдә тәмкинли, ағыр тәбиәтли адамлар кими көстәрмәји бачарырлар; лакин архада нә кими мурдар, һијләкәр ишләрдән чыхдыглары да шаирә мә'лум иди. Тәсадүфү дејил ки, сонралар Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәриндә өз бабаларынын јолу илә кедән, чамаат гаршысында мө'мүн, архада исә мин чүр һијләләрдән чыхан Шејх Нәсруллаһ Сејид Әзимин ифша етдији һәмин заһидләрин, ваизләрин нәвәси иди. Мә'лумдур ки, Шејх Нәсруллаһ отағы хәлвәт етдикдән сонра вәһши еһтирасларла јашајыр, шәраб ичир. Бу чох тәбиидир, чүнки онун руһани бабалары да белә етмишләр. Сејид Әзим дә ваизләрин ишләтдији бу һијләләрин үстүнү ачмыш, онлары «әһли-рија» адландырмышдыр.

[1] Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш ше'рләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937. сәһ. 17.

Сејид Әзимин лирик ше'рләриндә, еләчә дә онун гәзәлләриндә шаирин дүнјакөрүшүндәки зиддијјәтләр өз ифадәсини тапмышдыр. М. Ф. Ахундов јарадычылығында көрдүјүмүз кејфијјәтләри вә сүр'әтлә инкишаф хәттини бурада көрмүрүк. Һәр каһ Ахундов мүрәккәб инкишаф јолу кечәрәк, бир атеист кими јүксәлә билмишдирсә, Сејид Әзим дини е'тигадын пасланы зәнчирләрини гыра билмәмишдир.

Бунун нәтичәсидир ки, шаирин лирик ше'рләриндә истәр бир гәзәлин мөвзусу бүтөв һалда, истәрсә дә јухарыда нүмајиш етдирдијимиз парчаларын тәмсил етдији гәзәлләрин өзләриндә белә зиддијјәтли фикирләр сых-сыхдыр. Башга сөзлә, баһары, һәјат севкисини тәрәннүм едән гәзәлләриндә шаирин мүһакимәси ајдын вә шаиранәлик һисси о гәдәр гүввәтли олур ки, зиддијјәтли маһијјәт дашыјан һәмин фикри көлкәдә бурахыр, ону һисс едилмәз дәрәчәјә ендирир; шаирин никбинлик руһуна әсла хәләл кәтирмир. Әксинә, бәдбинлик әһвал-руһијјәсини ифадә едән гәзәлләриндә исә зиддијјәтли фикирләр өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир.

* * *

Классик Азәрбајчан поезијасы, хүсусилә бу поезијанын лирик әдәби хәзинәси өзүнүн әлван вә рәнкарәнклијилә һәјаты гышын ағыр јухусундан хош рајиһәсилә ојадан, тәбиәтә мин дүрлү бәзәк вуран көзәл бир баһара бәнзәјир. Баһарда һәр бир күлүн, чичәјин өз рәнки, өз гохусу олдуғу кими, классик лирик ше'римизин дә өзүнә мәхсус хүсусијјәти вардыр, өзүнүн көзәллик вә рәнкарәнклијилә зәнкиндир. Бу лириканы һәр шејдән фәргләндирән башлыча чәһәт одур ки, бу лирика һәмишә баһардыр, өз тәравәтини итирмир; әксинә көнүлләри фәтһ едир, она јашамаг һәвәси, һәм дә мә'нәви гида верир. Лирик поезијадакы фикир вә поетик үмумиләшдирмәләр о гәдәр гүввәтлидир ки, охучуну өзүнә мәфтун едир. Бу мәфтунлуг, е'ни заманда, лирик ше'римиздә бәдии тәсвир васитәләриндән кениш бир шәкилдә, мәһарәтлә, сәнәткарлыгла истифадә едилмәсилә әлагәдардыр. Белә бир әдәби ирсә малик олан Сејид Әзим дә һәмин хәзинәдәки инчиләрдән бир шаир кими өјрәнмиш вә јарадычылыгда онлардан гүввәтли шәкилдә тә'сирләнмишдир.

Сејид Әзимин әсәрләриндә, хүсусилә онун лирик ше'рләриндә бәдии тәсвир васитәләриндән кениш истифадә олунур. Шаирин јаратмыш олдуғу бәнзәтмә, мүбалиғә, тәкрир, мәчаз, тәзад, ејһам, кинајә вә с. бу кими бәдии тәсвир васитәләри онун поетик фикирләриндәки мә'на дәринлијини бир даһа гүввәтләндирир. Башга сөзлә, бу һал ше'рин бәдии чәһәтдән кејфијјәтини, ширинлик вә көзәллијини артырдығы кими, онун кениш бир мә'на әһатә етдијини дә көстәрир. Һәмчинин ше'рдәки бу һал зеһнин, фикрин инкишафында да мүәјјән рол ојнајыр. Чүнки усталыгла дејилмиш һәр бир мисра, бејт охучуну һејран гојдуғу кими, е'ни заманда, ону һәмин бејтдә ифадә олунан фикри дәрк етмәк үчүн дүшүнмәјә, фикирләшмәјә дә мәчбур едир. Бә'зән бу вә ја башга бир мисраны, бејти изаһ етмәк мүмкүн олмур, башгасынын көмәјинә еһтијач һисс едирсән. Белә вәзијјәтә әксәр һалларда дини рәвајәт вә әфсанәләрлә әлагәдар едилән тәшбиһ вә мүбалиғәләрдә раст кәлмәк олур. Классик поезијада олдуғу кими, Сејид Әзимин хүсусилә лирик ше'рләриндә дә белә мисра вә бејтләрә чох тез-тез тәсадүф етмәк олар. Буну исә шаир үчүн мәһарәт һесаб етмәк олмаз, әксинә, белә бир вәзијјәт Сејид Әзим јарадычылығынын мәһдуд чәһәтләриндән бири кими изаһ олунмалыдыр.

Сејид Әзим өз лирик ше'рләриндә реал һадисә вә шејләри поетик вүс'әтлијә галдырмаг үчүн бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә етдији заман онун демәк истәдији фикир бир о гәдәр ајдын вә мә'налы олур. Мисал үчүн, шаирин бәнзәтмәләрини алаг. Сејид Әзим гәсидәләринин бириндә сөзә гышын кәлмәсинин тәсвирилә башлајыр. Шаир бу тәсвириндә гыш һаггында узун-узады данышмамыш, сөз вә ифадәләрдән гәнаәтлә истифадә етмишдир. Гышын бәрк кәлдијини көстәрмәк үчүн гышы «әгрәбә», онун сәртлијини исә әгрәбин «ијнә»синә бәнзәтмишдир:

«Чалыр әгрәб кими мәрдумлары ниши сәрма».[1]

Шаир бу тәсвириндән сонра баһарын кәлмәсинә кечир. О, бу заман баһара мәхсус олан ән башлыча хүсусијјәтләри хатырлајыр. Шаир чәмәнләрдә ачылмыш күлләри јарын үзүнә бәнзәдәрәк, белә бир мөвсүмдә бүлбүлүн «фәрәһнак» олмасы илә баһарын кәлмәсини хәбәр верир:

«Күл ачмышды рухи-јар кими күлшәндә,
Бүлбүл олмушду фәрәһнак күли-рә'надан»[2].

Шаирин истәр гышын, истәрсә дә баһарын кәлмәсини хәбәр верән бу бәнзәтмәләри илин һәр ики фәсли барәсиндә охучуда там тәсәввүр јарадыр. Башга сөзлә, бу бәнзәтмәләр охучунун көзү өнүндә гыш күнләринин боранлы сәһнәләрини

[1] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Сејид Әзимин «Диван»ы, инв., № 2577, 1897, сәһ. 25.

[2] Јенә орада.

хатырладығы кими, һәр шеjә jени руһ верән баһарын үрәк ачан мәнзәрәләрини дә чанландырыр.

Мә'лумдур ки, классикләримиз һәмишә jарын гара сачларыны зәнчирә бәнзәтмишләр. Сеjид Әзим бәнзәтмәләринин бириндә о гара зүлфү дар ағачынын ипинә охшатмыш вә һәмин иплә Мәнсур кими дара чәкилдиjини мәчази мә'нада белә ифадә етмишдир:

«Сеjjид, о сиjәһ зүлф мәним олду тәнабым,
Мәнсур кими чәкди мәни дарә мәһәббәт»[1].

Һәмчинин лирик поезиjада бу да мә'лумдур ки, әксәр һалларда jарын киприкләрини «мужкан оху» деjә ашигин бәдәнини она һәдәф етмишләр. Сеjид Әзим исә һәмин киприкләри оха бәнзәтмәклә бәрабәр, бәдәнинә арды-арасы кәсилмәдән санчылан бу охлары ганада охшадыр:

«Әзбәс ки, санчылыб тәнимә ох-ох үстүнә,
Сеjjид, көрән деjир ки, мәнә балү пәр, кәлир»[2].

Вә jахуд:

«Санчылды тәни-зарыма кәр охлары Сеjjид,
Учмагә сәри-куjинә бир балү пәр олду»[3].

Көрүндүjү кими, бурада шаир киприк сөзүнү ишләтмәмишдир. Лакин усталыгла деjилмиш һәмин бејтдән аjдын олур ки, ашигин бәдәнинә санчылан бу охлар jарын киприкләри, башга сөзлә десәк, мужкан охларыдыр.

Шаир бә'зән бәнзәтмә илә мүбалиғә кими бәдии тәсвир васитәләрини бир jердә алараг гүввәтли поетик ловһәләр jарадыр. Мисал үчүн, шаир һәгиги бир ашигин, jә'ни өз әһдиндә садиг, мәһәббәти үчүн һәр чүр мөһнәтләрә дөзән мәғрур бир ашигин характеристикасыны вермәк истәjир. О, гәзәлләриндән бириндә jазырды:

«Jүз илә кәр һичр чәксә гәлби-ашигдән сәфа кетмәз.
Тила хаж ичрә галмагчын вүчудундан чила кетмәз»[4].

Һәмин бејтин биринчи мисрасында шаир ашигин өз севкилисиндән аjрылығыны jүз ил деjә мүбалиғә едир. Бунунла о, бир тәрәфдән лирик гәһрәманын белә бир узун мүддәтли һичрана дөзүмлүjүнү көстәрирсә, дикәр тәрәфдән дә бу мүддәт әрзиндә өз әһди-пејманындан дөнмәjән ашигин «вүчудуну» гызыла бәнзәдир. Гызыл мә'лумдур ки, узун илләр боју

[1] Сеjид Әзим Ширвани, Сечилмиш ше'рләри. Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 27.
[2] Jенә орада, сәһ. 41.
[3] Jенә орада, сәһ. 202.
[4] Jенә орада, сәһ. 87.

гара торпағын алтында галыб өз рәнкини, шәффафлығыны итирмәдиjи кими, ашиг дә һичранлы күнләрдә мәрд-мәрданәлиjини зәифләтмир, гәлб евини ишыгландыран мәһәббәт һәмишә олдуғу кими, jенә дә өз тәравәт вә нәфислиjини сахлаjыр. Бир сөзлә, шаир бу бәнзәтмәси илә өз лирик гәһрәманынын jүксәк мә'нәвиjjата малик олдуғуну демәк истәмишдир.

Сеjид Әзимин бәнзәтмәләри чох рәнкарәнкдир. О, бәнзәтмәләринин бириндә шәрабын чәкилмәсини белә тәсвир едир:

«Сорушдум ким нечин әнкуру деһган пајмал етди,
Дедиләр ким позуб jүз көвкәби бир афитаб еjләр»[1].

Көрүндүjү кими бурада шаир шәраб кәлмәсини ишләтмәjә һеч дә еһтијач һисс етмәмишдир. Буна көрә дә бу бејтдәки бәнзәтмәнин дузлу вә гүввәтли чыхмасы да еләә бурасындадыр... Демәк о, әкинчинин әздиjи үзүм киләләрини улдузлара бәнзәтмиш вә киләләрдән — улдузлардан һасил олан шәрабы исә шәффаф олдуғу үчүн мәчази мә'нада күнәшә охшатмышдыр.

Абдулла бәj Асинин шәрабы тәрк етмәси мүнасибәтилә јаздығы бир тәрчи-бәндиндә мүәллиф меjханәни «мәнзили-виранә»jә—«баjгушлар jатағы»на[2] бәнзәдәрәк, нә кими хоша кәлмәз кеjфиjjәтләрә малик олан бу jерин үмуми мәнзәрәсини jарадыр. Бунунла, еjни заманда, о, меjханәjә гаршы чыхараг шәраб ичмәjи писләмишдир.

Шаир бә'зән дә рүсваj етмәк истәдиjи објектин әсас әламәтини өзүндә әкс етдирмәк үчүн тапдығы әшjа чох сәчиjjәви вә мараглы олур. Jә'ни бәнзәдиләнлә бәнзәjән арасында олан сых jахынлыг һәмин објекти пис вәзиjjәтдә гојур вә она гаршы күлүш доғурур. Мисал үчүн, гәсидәләриндән бириндә jазырды:

«Сеjjидлүкүн нишанәси әммамәдир әкәр,
Күнбәд кәрәкди һамыдан сәрәфраз олур»[3].

Беләликлә, шаир, сеjидин әммамәсини һәр һансы бир күнбәзә бәнзәдәрәк башы әммамәләри лаға гоjмушдур. О, еjни заманда, саһәси бөjүк күнбәзләрин ичи бош олдуғу кими, бу әммамәләр алтындакы башларын ичәрисиндә дә фитнә-фәсаддан башга мә'рифәт наминә һеч бир шеj олмадығыны

[1] Сеjид Әзим Ширвани, Сечилмиш ше'рләри. Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 58.
[2] «Риjазул-ашигин», 1910, сәһ. 184.
[3] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлjазмалары фонду. Сеjид Әзимин «Диван»ы, инв., № 2577, 1897, сәһ. 18.

демәк истәмишдир. Бу бәнзәтмәдә һәмчинин шаирин, умумијјәтлә сејидлијә дәрин нифрәти һисс олунур.

«Бугүн» рәдифли шеʼриндә шаир өзүнүн заманәдән наразылығыны вермишдир. Бу наразылығы ифадә етмәк үчүн о, мухтәлиф бәнзәтмәләрдән истифадә етмишдир. Шаир дөврүнүн тәрәггипәрвәр адамларыны «бүлбүли-ширин сүхән»ә, гаракүруһчулары исә «зағлар»а (гарғалара) бәнзәтмишдир. Бу, ејни заманда, өзүнү мүасир иртичапәрәстләрин һәдәләриндән горумаг үчүн шаирин ишләтдији бир рәмздир. Бурада о, һабелә «зағларын» амансыз һүчумларына мәʼруз галан «бүлбүлләрин» ағыр вәзијјәтиндән дә бир маарифчи кими үрәк ағрысы илә данышмышдыр. Бағбан чәмәндән уз дөндәрдији, сәрви, лаләни, јасәмәни хәзан пајимал етдији бир заманда шаир—

«Зағлар инчидир ол бүлбүли-ширин сөхәни»[1].

дејирди.

Бу бәнзәтмәдә, һәмчинин заманын «кәч рәфтарына» гаршы онун еʼтираз һисси дә өзүнү көстәрир.

Сејид Әзимин лирик шеʼрләриндә мәчаз, мүбалиғә, тәзад кими бәдии тәсвир васитәләриндән дә кениш истифадә едилир.

Шаир бир гәсидәсиндә јазырды:

«Зәмһәрир алды чаһан мулкини хуршид мәкәр,
Нәзәри-мәрһәмәтин кәсди мәкәр, дүнјадан»[2].

Бурада «хуршид мәкәр нәзәри-мәрһәмәтин кәсди» дејәрәк шаир көзәл бир мәчаз јаратмышдыр. Бу мәчаздан ајдын олур ки, артыг күнәшли јај фәсли кедиб гыш кәлмиш, шахта һәр шеји кәсир, гар һәр тәрәфи басмышдыр. Башга бир гәзәлиндә исә Сејид Әзим мәчази мәʼнада заһидин «бурија тәк»[3] (јәʼни һәсир кими) мәсчиддә дөшәндијини вә бунунла да о, узун-узады әфсанәләрилә халгы алдатдығыны дејәрәк заһидин һијләсинин үстүнү ачмыш вә она сонсуз нифрәтини билдирмишдир.

Сејид Әзимин лирик шеʼрләриндә мүбалиғәләр, хүсусилә кениш јер тутур. Шаирин мүбалиғәсиз дејилмиш шеʼрини тапмаг чох чәтиндир. Башга сөзлә, һәмин шеʼрләрдә бу вә ја башга мәʼнада едилмиш мүбалиғәләр өзүнү габарыг шәкилдә көстәрир. Бу мүбалиғәләр әсасән, классик әдәбијјатда олдуғу кими, шаирин кәдәр вә ешгинин бөјүклүјүнү ифадә

[1] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Сејид Әзимин «Диван»ы, инв., № 2577, 1897, сәһ. 211.
[2] Јенә орада, сәһ. 25.
[3] Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш шеʼрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 161.

едән мүбалиғәләрдир. Бурада Фәрһадын, Мәчнунун ады илә әлагәдар едилән мүбалиғәләр чохдур. Бу, шеʼрләриндә бир гәдәр јекнәсәглик кими көрүнсә дә, һәр һалда шаир халг арасында шөһрәт тапан һәмин һәгиги ашигләрә, онларын адлары илә әлагәдар олан рәвајәтләрә истинад едәрәк өз ешгинин мугәддәслијини, кәдәринин исә бөјүклүјүнү көстәрмәк истәмишдир. Бәʼзән дә шаир мүбалиғәләриндә өз ешги илә Мәчнуну вуруб кечир, Фәрһады керидә бурахыр. Әкәр Фәрһад «бир Бисутун дағыны јармышса», шаирин лирик гәһрәманы «бир күндә јүз мин Бисутуну»[1] јериндән ојнатмаға һазыр олдуғуну мүбалиғә едәрәк, онун күчүнү, гүввәтини гат-гат шиширтмишдир. Һабелә Хаганидә, Нәсимидә, Фүзулидә көрдүјүмүз кими, бурада да шаир һәр көзүнү бир Дәчлә чајына[2], чаһаны өзү үчүн бир гәфәсә[3], бир гәдәһи «кәштији-бәһрәјнә»[4] бәнзәдәрәк, бу типли бир сыра мүбалиғәләр дә јаратмышдыр. Ифадә формасы башга-башга олса да, лакин бәнзәдилән мәфһумлар Сејид Әзим тәрәфиндән тәкрар-тәкрар ишләдилмишдир. Буну лирик шеʼрләриндә ишләдилән башга тәсвир васитәләри һаггында да демәк олар. Ону да гејд етмәли ки, бу тәкрарларда шаирин кәдәринин бөјүклүјүнү дујуруг.

Шаирин үрәји сөзлә долудур, о, јарындан чохлу бәлалар көрмүшдүр. Шаир буну гәзәлләринин бириндә мүбалиғә етмишдир:

«Сачында әјандыр мәнә тулани бәлалар,
Јүз кечә десәм дәрди-дилим мухтәсәр олмаз»[5].

Демәк, шаир мәʼшугәнин нәвазиш вә мәрһәмәтиндән узун-узады сөһбәт ачдығы кими, онун чәфасындан, ашигә бәхш етдији мөһнәт вә әләмләриндән дә данышмағы лазым билмишдир. Буна көрә дә о, һәмин «тулани бәлалар»ын шәрһи «јүз кечә»јә сығмадығыны мүбалиғә едәрәк, мәһәббәт аләминдә лирик гәһрәманын кечирдији һәм ширин, һәм ачы күнләрин, изтирабларын нәһајәтсиз олдуғуну демәк истәмишдир...

Сејид Әзим шеʼрләриндә мәʼналы вә бәдии чәһәтдән гүввәтли тәзадлар да јаратмышдыр. Бу тәзадларда шаирин тәсвир етдији көзәлин фүсункар тәбиәтилә даһа јахындан та-

[1] Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш шеʼрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 88.
[2] Бах: јенә орада, сәһ. 53.
[3] Бах: јенә орада, сәһ. 91.
[4] Бах: јенә орада, сәһ. 32
[5] Јенә орада, сәһ. 18.

ныш олдуғумуз кими, онун өз һәјатында кечирмиш олдуғу чәтинликләри, мадди еһтијачы бүтүн ағырлығы илә бир даһа һисс едирик.

Гәзәлләриндән бириндә о, һүсни илә аләмләри мат гојан көзәлин фүсункарлығыны охучуја беләтәгдим едир:

«Халын гәрады, зүлф гәра, көзләрин гәра,
Бир аг күн көрәрми олан мүбтәла сана?»[1].

Көрүндүјү кими, бурада шаир бир-бирини инкар едән ики мәфһум арасында, јә'ни гара илә ағы гаршы-гаршыја гојараг тәзад јаратмышдыр. Башга сөзлә, гара күнлә ағ күн башга-башга анлајышлар олуб, бир ерә сығa билмәз. Лакин бурада шаир көзәлин фүсункарлығыны даһа габарыг вермәк үчүн белә бир тәзаддан истифадә едәрәк демәк истәмишдир ки, лирикасындакы бу мә'шугәни севмәмәк, она мәфтун олмамаг мүмкүн дејилдир.

Шаир өзү илә тәбиәт арасында гүввәтли тәзадлар да јаратмышдыр. Баһардыр, гышын шахтасы илә мүркүләјән торпаг артыг ојаныр, һәр тәрәф јашыл дона бүрүнүр. Тәбиәт өз фүсункарлығы илә адамы һејран гојур. Белә бир вахтда, јә'ни ағачлар, «шахәләр» јашыл хәл'әт кејдији һалда, шаир әјнинә палтар тапыр. Буну гәсидәләриндән бириндә белә ифадә етмишдир:

«Ејди новруздур, баһар олду,
Шахәләр кејди хәл'әти-хәзра.
Нә рәвадыр ки, мән галам үрјан,
Нә рәвадыр гәба кејим, нә әба»[3].

Шаир бурада «шахәләрлә» өзүнү гаршылашдырараг тәзад јарадыр. Шахәләр баһарын кәлмәсилә јашылдан палтар кејиндији бир заманда шаир әбасыздыр: о, тәбиәтә һәсрәтлә бахыр, тәбиәтлә өзүнүн дүшдүјү ағыр вәзијјәти шаир хәјалындан кечирдикчә үрәји көврәлир. «Мүбарәк ејди хүррәм...» мисрасы илә башланан башга бир гәсидәсиндә исә шаир еһтијач ичәрисиндә боғулдуғуну бариз шәкилдә нәзәрә чатдырмаг үчүн баһарын тәсвирини даһа габарыг верир. Белә бир мөвсүмдә әһли-кејф инсанлар ашыб дашыр, сәрхошлугла мәшғулдурлар. Шаир исә бир парча чөрәјә мөһтачдыр. Башга сөзлә, мүәллифин јаратмыш олдуғу бу тәзадда шаир нә гәдәр һәјатын еһтијач мәнкәнәсиндә әзилирсә, баһар бир о гәдәр көзәл вә шәндир. Бунунла да о, мәддаһына тә'сир едәрәк, ондан мадди јардым истәмишдир[1].

[1] Сејид Әзим Ширвани, Сечилмиш ше'рләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 15.

[2] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Сејид Әзимин «Диван»ы, инв. № 2577, 1897, сәһ. 110.

Сејид Әзим бир сәнәткар олараг ејһам, тәкрир, бәдии суал кими бәдии тәсвир васитәләриндән дә бачарыгла истифадә етмишдир.

Шаирин халг ичәрисиндә мәшһур олан шәхсијјәтләрин адлары илә әлагәдар ејһамлары да чохдур. Мисал үчүн о, бир гәзәлиндә јазырды:

«Куһкән дағ үзрә олду тишеји-гәмдән һәлак,
Гара кејдим, дағә батдым, сахларам матәм һәнуз»[2].

Биринчи мисрада шаир «Куһкән» дедикдә Фәрһада ишарә етдијинә шүбһә олмадығы кими, бунун изаһына да еһтијач јохдур. Сејид Әзимин гәзәлләриндә, хүсусилә Фәрһадын ады илә әлагәдар олан ејһамлар чохдур.

Шаирин лирик ше'рләриндә дини шәхсијјәтләрлә әлагәдар олан ејһамлара да чох тез-тез раст кәлирик. Бу ејһамлардакы мараглы чәһәт одур ки, еһтијач ичәрисиндә јашајан шаир мүасирләриндән бир мәрһәмәт көрмәдији кими, өлүб кетмиш руһани аталардан да көмәк јетишмир, онларын адларына бәсләдији үмидләри дә боша чыхыр. Бу сәпкидә олан ејһамлара нүмунә үчүн шаирин белә бир бејтини алаг:

«Һәнуз әнкүшти-пакун һәсрәтиндән, рузү шәб дурмаз,
Доланур дөвр хакә маһи-табан ја рәсул аллаһ»[3].

Шаир «әнкушти-пакун» дедикдә пејғәмбәрин бармағына ишарә етмишдир ки, бу да исламдакы бир рәвајәтлә әлагәдардыр. Һәмин әфсанәјә көрә, Мәһәммәд пејғәмбәрә демишләр ки, бир мө'чүзә көстәрсин. Куја о да бир бармағы илә ајы ики ерә бөлмәклә («Шәгүл-гәмәр») һамыны һејрәтдә гојмушдур. Һәмин әфсанәјә ишарә едән бу бејтдән исә ајдын олур ки, пејғәмбәрин гуллуғунда һәмишә мүнтәзир олан ај ондан икинчи дәфә белә бир мө'чүзә илә она мәрһәмәт көстәрилмәсини арзулајыр вә бу һәсрәтлә дә ај кечә-күндүз јерин әтрафына доланыр. Дини сәчијјәдә олан бу ејһамла шаир, ејни заманда, демәк истәмишдир ки, мән дә (јә'ни Сејид Әзимин өзү) кечә-күндүз еһтијач ичәрисиндә доланырам, нә пејғәмбәрдән, нә дә мүасирләримдән бир мәрһәмәт көрүрәм.

[1] Бах: Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Сејид Әзимин «Диван»ы, инв. № 2577, 1897, сәһ. 19.

[2] Сејид Әзим Ширвани. Сечилмиш ше'рләри, Бакы, Азәрнәшр, 1937, сәһ. 81.

[3] Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, Сејид Әзимин «Диван»ы, инв., № 2577, 1897, сәһ. 13.

Шаир ше'рдә бәдиилији, һәм дә фикри гүввәтләндирмәк мәгсәдилә тәкрирләрдән, бәдии суаллардан да бир луситә кими кениш истифадә етмишдир.

Беләликлә, һаггында данышдығымыз бәдии тәсвир васитәләриндән Сејид Әзимин усталыгла истәнилән өлчүдә фајдаланмағы ше'р вә гәзәлләринин кениш бир даирәдә јајылмасына имкан јаратдығы кими, ону бир лирик шаир кими дә мәшһур етмишдир.

Классик Азәрбајчан поезијасы халг күтләләринин тәрәгги вә инкишафында олдуғу кими, онларын мә'нәвијјатларынын зәнкинләшмәсиндә, естетика мәсәләләриндә һәмишә габагчыл рол ојнамышдыр. Тәсадүфи дејил ки, Низамидән тутмуш та Сәмәд Вурғуна гәдәр бөјүк сәнәткарларымыз естетика мәсәләләринә, мәһәббәт проблеминә хүсуси диггәт јетирмиш вә өз јарадычылыгларында әхлаги әһәмијјәти олан бу мәсәләләрә кениш јер вермишләр. Буна көрә дә Сејид Әзимин јарадычылығындакы бу чәһәти тәсадүфи һесаб етмәк олмаз, бу мин иллик тарихи олан ән'әнәнин ганунаујғун шәкилдә давамы иди.

Беләликлә, јухарыда дедикләримизә екун вурмуш оларыгса о заман гејд етмәк лазымдыр ки, Сејид Әзим классик әдәби ирсә, сөзүн һәгиги мә'насында, бир шаир кими архаланмыш вә бу сөз хәзинәсиндән бачарыгла истифадә етмишдир. «Әтвари-пирү чаваны», заманындакы «күзаришаты»[1] экс етдирән бу лирик ше'рләрин тәрбијәви әһәмијјәти дә мәһз бундадыр. Буна көрә дә Сејид Әзимин лирик ше'рләри бу күн халгдакы бәдии естетик зөвгүн тәрбијәсиндә вә онун даһа да инкишафында фајдалы иш көрмәкдәдир.

---

[1] Бу ифадәләр М. Ф. Ахундовун «Нәзм вә нәср һаггында» адлы мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр, бах: М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, чилд 2, Бакы, Азәрнәшр, 1938, сәһ. 72.

Б. РӘҺИМОВА
филоложи елмләр намизәди.

ЗӘРФ ВӘ ОНУН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Дилимиздә ишләнән сөзләр лексик мә'на вә грамматик хүсусијјәтинә көрә мүхтәлиф олур. Бунларын бир гисми әшјанын адыны, рәнкини, кәмијјәтини; дикәр гисми дә һәрәкәтини вә ја һәрәкәтин вәзијјәтини ајдынлашдырараг мүхтәлиф групплара ајрылыр. Мүхтәлиф групплара ајрылмыш сөзләр нитг һиссәләри адланыр.

Нитг һиссәләринин әксәријјәти бир вә ја бир нечә мә'на хүсусијјәти әһатә едиб, бир-биринә јахын суаллара чаваб олур. Мәс.: исим—әшја ифадә едиб, «ким», «нә» вә «һара» суалларындан биринә; сифәт—әламәт вә ја кејфијјәт мәзмуну ифадә едиб, «нечә», «нә чүр», «һансы» суалларындан биринә чаваб олур; еләчә дә сајлары, әвәзлик вә фе'лләри башга нитг һиссәләриндән ајырмаг вә фәргләндирмәк нисбәтән асандыр, зәрфләр исә башга нитг һиссәләриндән чох чәтинликлә фәргләнир. Belә ки, һәр бир нитг һиссәси өзүнә мәхсус морфоложи әламәтә маликдир. Һәмин морфоложи әламәтлә дә бир нитг һиссәси дикәриндән фәргләнир. Мәс.: исим—һал, мәнсубијјәт, кәмијјәт; фе'л—заман, шәхс, нөв, тә'сир, форма; сифәт—дәрәчә категоријалары илә бири дикәриндән фәргләнир. Бу чәһәтдән зәрфләр Азәрбајчан дилиндә һәлә тамамилә формалашмамышдыр. Она көрә дә Азәрбајчан дилиндә, еләчә дә бир сыра түрк системли дилләрдә зәрфләри башга нитг һиссәләриндән, хүсусилә, сифәт, исим, сајдан ајырмаг чәтин олур.

Һәмин чәтинлик нәтичәсиндә чүмләдә дашыдығы вәзифәсинә көрә бә'зән сифәт-зәрф; бә'зән сај-зәрф; бә'зән дә исим-зәрф кими мүәјјәнләшдирилир. Мәс.:

1. «Мән евә кедирәм».
2. «Мән јухары кедирәм».

Бу чүмләләрдә «евә» вә «јухары» сөзләри вәзифәләринә көрә һәр икиси јер зәрфлијидир вә «һара» суалына чавабдыр.

Демәк, мүхтәлиф нитг һиссәләринин мүхтәлиф вә ејни һал шәкилчиләри гәбул етмәләри илә онларын мә'налары да дәјишир вә беләликлә дә чүмләдә ејни вәзифәләр ифадә едир. Бу, анчаг сөзүн синтактик вәзифәсидир. Јер зәрфи исә бунунла дејил, исмин номинатив һалы илә мүәјјәнләшдирилир. Номинатив һалында олан һәр һансы јер мә'насы ифадә едән сөз анчаг «һара» суалына чаваб верәрсә, һәмин сөз јер зәрфи олачагдыр, лакин адлыг һалында һәм «һара», һәм дә «нә» суалына чаваб олан сөзләр исә исимдир.

Јер зәрфинин даһа башга бир хүсусијјәти дә өзүндән әввәл тә'јинләр, мүәјјәнләшдиричи сөзләр гәбул едә билмәмәсидир. Буну даһа ајдын баша дүшмәк үчүн ашағыдакы чүмләләри мүгајисә едәк:

Биринчи чүмләдә «еви» сөзү исим олдуғу үчүн ондан әввәл, һәмин сөзү мүәјјәнләшдирән тә'јинләр әлавә етмәк мүмкүн олдуғу һалда,

беш мәртәбәли
алчаг
һүндүр — евә
бөјүк

2-чи чүмләдәки јер зәрфлији олан «јухарыја» сөзү нитг һиссәси кими зәрф олдуғу үчүн ону мүәјјәнләшдирән тә'јинләр әлавә етмәк олмаз; јә'ни «еви» зәрфлијини мүәјјәнләшдирән «беш мәртәбәли», «һүндүр, алчаг, бөјүк» тә'јинләрини «јухарыја» зәрфлијиндән әввәл ишләтмәк олмаз.

Јахуд:

1. Дүнәнки ичласда хејли (чох) адам варды.
2. Дүнәнки ичласда о, хејли (чох) данышды.

Биринчи чүмләдә «хејли» (чох) сөзү чүмләнин тә'јинидир. Нитг һиссәси кими исә гејри-мүәјјән сајдыр. Икинчи чүмләдә ејни нитг һиссәси (гејри-мүәјјән сај) чүмләнин зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир. Лакин һәмин сөз чүмләнин зәрфлији вәзифәсиндә ишләнсә дә өз лексик мә'насыны вә о мә'наја хас хүсусијјәтләри итирмир, јә'ни «хејли» сөзү һәр ики чүмләдә әшјанын мигдарыны, кәмијјәтини ифадә едир. «Хејли данышды» ифадәсиндә һәрәкәтин чохлуғу, мигдары дејил, бәлкә («хејли сөз данышды» мә'насыны) сөзүн—чохлуғу—мә'насыны јарадыр. «Хејли» сөзү номинатив һалда, анчаг нә гәдәр, нечә, јә'ни кәмијјәт анлајышы јарадан суаллара чаваб верир.

Бундан башга, кәмијјәт, мигдар мә'насы ифадә едән сөзләр, өзүндән сонра кәлән әшјаны кәмијјәтчә мүәјјәнләшдирди-

јинә көрә исимдән әввәл кәлә билир, мигдар зәрфләри исә исимдән әввәл ишләнә билмәз. Мәс.: хејли адам, чохлу мүтәхәссис вә и. а. ишләнә билдији һалда; бир-бир китаб, бирәбеш мүтәхәссис, тәк-тәк дәфтәр вә и. а. формада ишләнилмир.

Азәрбајчан дилиндә аз-чох мүәјјәнләшдирилмиш әсаса көрә зәрф фе'ллә әлагәдардыр. Она көрә дә зәрф ашағыдакы кими изаһ олунур.

Зәрф иш-һәрәкәтин јерини, тәрзини, үмумијјәтлә әламәтини билдирән нитг һиссәсидир.

Бә'зән зәрф групуна дахил олан сөзләр фе'ли сифәтин, јә'ни әламәти дә ајдынлашдыра билир.

Она көрә дә зәрфләри белә мүәјјәнләшдирмәк олар, зәрф һәрәкәтин вә ја әламәтин әламәтини ифадә едән нитг һиссәсидир.

Һәрәкәтин әламәти дедикдә, зәрф фе'ллә әлагәләнир, әламәтин әламәти дедикдә зәрф фе'ли сифәтә аид олур.

Фе'ли сифәтин әламәтини ајдынлашдыран зәрфләр фе'лләрлә ишләнән зәрфләрин хүсусијјәтини өзүндә әкс етдирир, јә'ни белә зәрфләр аид олдуғу фе'ли сифәтин заманыны, јерини, тәрзини вә и. а. мә'наларыны ајдынлашдырыр.

Мәс.: 1. Јаваш-јаваш јелләнән ијдә ағачлары нәзәри чәлб едирди.

2. Самандан тәзәчә ајрылмыш кәһраба кими ишылдајан саф вә әтирли сары буғдаја бахды вә үрәјинин фәрәһлә долдуғуну һисс етди (М. Ибраһимов, «Кәләчәк күн»).

Биринчи чүмләдә ишләдилмиш «јаваш-јаваш» тәрзи-һәрәкәт зәрфи «јелләнән» фе'ли сифәтини мүәјјәнләшдирир. Һәмин фе'ли сифәт дә (јелләнән) өзүндән сонра ишләнмиш «ијдә ағачларыны» мүәјјәнләшдирдији үчүн «јаваш-јаваш» (тәрзи-һәрәкәт) зәрфи әламәтин әламәтини изаһ едир.

Икинчи чүмләдә «тәзәчә» зәрфи дә «ајрылмыш» фе'ли сифәтини заманча изаһ етдији үчүн әламәтин әламәтини, јә'ни фе'ли сифәтин әламәтини мүәјјәнләшдирән зәрф олур.

Зәрфләрин әламәтин әламәтини (фе'ли сифәти) мүәјјәнләшдирмәси мәсәләси мәктәб грамматикасында верилмәмишдир. Лакин синифдә шакирдләрин ишләдији заман, чүмлә тәһлилиндә гаршыја белә типли (тәркибиндә фе'ли сифәт олан) чүмләләр чыха биләр. Она көрә дә мүәллим јери кәлдикчә зәрфләрин фе'ли сифәтә дә аид олмасыны шакирдләрә изаһ етмәлидир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, әламәтин әламәтини ајдынлашдыран (фе'ли сифәти изаһ едән) зәрфләрин мүхтәлиф мә'на нөвләри вардыр. Јә'ни һәмин зәрфләр фе'ли сифәти за-

ман, јер, тәрз вә мүхтәлиф мә'на чәһәтдән ајдынлашдыра билир.

Азәрбајҹан ССР ЕА Әдәбијјат вә Дил Институтунун нәшри олан «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» китабында (сәһ. 206) әламәтин әламәтини ајдынлашдыран зәрфләрә «лап», «ән», «даһа» һиссәчикләри (әдатлары) нүмунә верилмишдир. Лакин зәрф кими гејд едилмиш «лап, даһа, ән» һиссәчикләри кејфијјәти, әламәти анҹаг шиддәтләндирмәк, чохалтмаг мәгсәдилә ишләдилир.

Мәс.: «Әбил Гәмбәров лап јахшы адамдыр».

Бу ҹүмләдә ишләдилмиш «лап» һиссәҹији (әдаты) јахшы сифәтинин әламәтини, кејфијјәтини ајдынлашдырыр. Даһа доғрусу о, кејфијјәти даһа да чохалдыр.

Дикәр тәрәфдән «лап», «ән» вә бу кими һиссәчикләр анҹаг сифәтлә дејил, башга нитг һиссәләрилә дә ишләдилиб, һәмин сөзүн мә'на дәрәҹәсини даһа да гүввәтләндирә билир.

Мәс.: Исимлә ишләнир:

«О, јаваш аддымларла Әнвәрин лап бөјрүнә кәлди».

«Лап үрәјимдән хәбәр вердин».

Бу ҹүмләләрдә «лап» һиссәчикләри исимлә ишләдилмиш вә онун мә'на дәрәҹәсини даһа да гүввәтләндирмишдир.

«Анасынын данышығындан сонра онун кејфи лап дурулмушду».

«Бу саат, лап бу дәгигә зәһмәт чәкиб, мәним евимдән кедин».

«Лап өзүдүр» вә и.а.

Јухарыдакы ҹүмләләрдә верилмиш «лап» һиссәҹији фе'л, әвәзлик, исимлә ишләнмиш вә онларын мә'насыны даһа да гүввәтләндирмишдир.

Азәрбајҹан дилиндә ишләнилән зәрфләри формал әламәтинә көрә ики һиссәјә ајырмаг олар.

1) Формасыз зәрфләр—јә'ни формал әламәтдән тәҹрид олунмуш зәрфләр.

Формасыз ифадә олунан зәрфләр групуна әсли-садә зәрфләр дахилдир. Мәс.: «һәмишә, кеч, тез, јаваш, јухары» вә и. а.

2) Формал әламәтлә ифадә олунан зәрфләр.

Зәрф дүзәлдиҹи шәкилчиләр зәрф үчүн формал әламәт һесаб олунур.

Формал әламәтли зәрфләр групуна дүзәлтмә вә мүрәккәб зәрфләри дахил етмәк олар. Буна көрә зәрфләрин гурулушча нөвләрини нәзәрдән кечирмәк фајдалы олар.

Зәрфләрин гурулушча нөвләри. Азәрбајҹан дилиндә зәрф гурулушуна көрә үч һиссәјә бөлүнүр:

1. Садә зәрфләр, 2. Дүзәлтмә зәрфләр, 3. Мүрәккәб зәрфләр.

1. **Садә зәрфләр.** Бир көкдән ибарәт олан зәрфләрә садә зәрф дејилир. Мәс.: кери, тез, инди, һәмишә, јахын, кеч, јухары, чәлд вә и. а.

Мәс.: «Јағын **инди** араларда сәринләр дүшүр», «Күлназ кәлиб, тез чөрәји јығышдырды». (М. Ибраһимов).

«Сәһәр чохдан ачылмышдыса да, көј һәлә ајдын көрүнмүрдү» (М. Сүлејманов).

«Гары чәлд галхыб халчаны кәнара чәкди».

(С. Рәһман).

Јухарыдакы ҹүмләләрдә «инди, тез, һәлә» зәрфләри гурулушуна көрә садә зәрфдирләр.

2. **Дүзәлтмә зәрфләр.** Мүхтәлиф нитг һиссәләринә сөздүзәлдиҹи шәкилчиләр артырмагла дүзәлтмә зәрфләр јараныр.

Буна көрә дә дүзәлтмә зәрфләри ашағыдакы гајда илә груплашдырмаг олар.

1. **Исимдән дүзәлән зәрфләр.** Исим көкләринә сөздүзәлдиҹи шәкилчиләр артырмагла дүзәлтмә зәрф әмәлә кәлир. Исимдән дүзәлән зәрфләр башлыҹа олараг ашағыдакы шәкилчиләрлә јарадылыр.

а) **ла-лә** шәкилчиси. Мәс.: аһәнк-лә, фәрәһ-лә, зор-ла, тәлаш-ла, һәјәҹан-ла.

б) **ҹасына-ҹәсинә.** Бу шәкилчи һәм садә, һәм дә дүзәлтмә исимләрә әлавә едиләрәк дүзәлтмә зәрф јарадыр. Мәс.: вәһши-ҹәсинә, гәһрәман-ҹасына, коммунист-ҹәсинә, инсан-ҹасына вә и. а.

в) **ҹа-ҹә.** Мәс.: азәрбајҹан-ҹа, рус-ҹа.

г) **дан-дән.** Бу шәкилчи ортаглы шәкилчи олдуғуна көрә, јә'ни формасы ејнилә галмаг шәртилә мүхтәлиф мә'налы сөзләр јаратмаға хидмәт едир; бә'зән сөзләрә гошулараг онларын лексик мә'насыны дәјиширсә, бә'зән дә сөзләр арасында анҹаг мә'на әлагәси (синтактик әлагә) јарадыр.

Мәс.: 1. Бирдән гапы ачылды.

2. Бирдән ики чыхмаг олмаз.

Биринҹи ҹүмләдә «дән» шәкилчиси сөздүзәлдиҹи олдуғуна көрә «бир» сөзүнә әлавә едиләрәк, онун лексик мә'насыны тамамилә дәјишиб зәрф јаратмышдыр. Буна көрә дә «бирдән» сөзү «нечә», «нә ҹүр» суалыны тәләб едир.

Икинҹи ҹүмләдә «дән» шәкилчиси сөздәјишдириҹи, јә'ни исмин чыхышлыг һал шәкилчиси олдуғу үчүн сөзләр арасында мә'на әлагәси (синтактик әлагә) јаратмаға хидмәт едир

вә «бир» сөзүнүн лексик мә'насы дәјишмәдији үчүн «нәдән», «нечәдән» суалыны тәләб едир.

Азәрбајҹан дилиндә олан дан-дән шәкилчиси аһәнкә ујғун олараг, сөз көкләриндәки сәслиләрә әсасән ики формада јазылыр.

Мәс.: тез-дән, бир-дән, үрәк-дән, ҹан-дан вә и. а.

ғ) ән-ан. Бу шәкилчиләр исимләрә әлавә едиләрәк, ишин тәрзини билдирән дүзәлтмә зәрфләр јарадыр. Мәс.: гәсд-ән, гәлб-ән, гәфләт-ән вә и. а.

2. **Сифәтдән дүзәлән зәрфләр.** Сифәтдән зәрф дүзәлтмәк үчүн ашағыдакы шәкилчиләрдән истифадә олунур:

а) **ҹа-ҹә.**

Гејд: ҹа, ҹә шәкилчиси зәрф дүзәлтмәк ишиндә даһа мәһсулдардыр. Јә'ни бу шәкилчинин ишләнмә даирәси чох кенишдир.

Ҹа-ҹә шәкилчиләри мүхтәлиф нитг һиссәләриндән дүзәлтмә зәрф јарадыр. Мәс.: «тәзә-ҹә», «сакит-ҹә», «јени-ҹә» зәрфләринин көкләри «тәзә», «јени», «сакит-сифәт», азәрбајҹанҹа, русҹа зәрфләринин көкү—Азәрбајҹан, рус—исим; јавашҹа, тез-ҹә зәрфләринин көкү «тез», «јаваш»—зәрфдир.

б) **дан-дән.**

«Бәркдән, уҹадан».

3. **Сајдан дүзәлән зәрфләр.**

а) **дан-дән.**

Азәрбајҹан дилиндә мүәјјән мигдар сајы «бир» вә гејри-мүәјјән «чох» сајларына «дан», «дән» шәкилчиләрини артырмагла дүзәлтмә зәрфләр јараныр. Бу зәрфләр заман анлајышыны ифадә едир. Мәс.: бир-дән, чох-дан.

б) **ҹа-ҹә.** «Аз» гејри-мүәјјән сајына «ҹа» шәкилчиси әлавә етмәклә заман мә'насы ифадә едән «азҹа» зәрфи јараныр.

4. **Әвәзликдән дүзәлән зәрфләр.** Азәрбајҹан дилиндә ашағыдакы шәкилчиләр васитәсилә әвәзликдән зәрф јаратмаг олур.

а) **ҹа-ҹә.**

Мәс.: белә-ҹә, елә-ҹә вә и. а.

б) **ра.**

«О» вә «бу» ишарә әвәзликләринә «ра» сөздүзәлдиҹи шәкилчи артырмагла «ора», «бура» зәрфләри дүзәлир.

«Ора, бура» сөзләри дәрсликдә (мәктәб грамматикасында) ишарә әвәзлији ады илә верилмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, «ора, бура» зәрфләри «о», «бу» ишарә әвәзликләриндән дүзәлдијинә көрә мүәјјән гәдәр өз лексик мә'насыны

сахламыш, әлавә олараг «ра» сөздүзәлдиҹи шәкилчиси васитәсилә мәкан мә'насыны да кәсб етмишдир.

Бундан әлавә, ишарә әвәзлији дәрсликдә гејд едилдији кими бу вә ја дикәр әшјаны ишарә етмәк мәгсәдилә ишләдилир. Буна көрә дә һансы әшјаны ишарә едирсә, һәмин әшјадан әввәл ифадә олунуб «һансы» суалына ҹаваб олур.

Мәс.: бу мәктәб, бу адам, бу күчә, о ев, о ушаг вә и. а. ифадәләриндә, «бу» вә «о» ишарә әвәзликләри «һансы» суалына ҹаваб олуб, өзүндән сонра ишләнмиш «китаб», «адам», «күчә», «ев», «ушаг» исимләринә ишарә едир, онлары мүәјјәнләшдирир. «Бура», «ора» зәрфләриндән сонра исә һеч бир әшја ишләтмәк олмур. Мәс.: бура китаб, ора адам формасында ишләнмәз.

Дикәр тәрәфдән «бура», «ора» зәрфләри мәкан анлајышы ифадә етдији үчүн «һара-һараја» суалларыны тәләб едир.

б) **дан-дән.**

«Һәр» тә'јини әвәзлијинин үзәринә «дән» шәкилчиси артырмагла заман анлајышы ифадә едән «һәрдән» заман зәрфи јарадылыр.

в) **да.**

Бә'зән «о» ишарә әвәзлијинә јерлик һал шәкилчиси «да» әлавә олунараг, заман анлајышы ифадә едән онда заман зәрфи әмәлә кәлир.

Мәс.: «Онда аға машынын гапысыны ачды, деди дүш аша-ғы» (М. Ибраһимов).

«Ах!... нечә кеф чәкмәли әјјам иди!
Онда ки, өвлади-вәтән хам иди!
(М. Ә. Сабир).

5. **Фе'лдән дүзәлән зәрфләр**

а) **ик.** Азәрбајҹан дилиндә «тәләс» фе'линә «ик» шәкилчиси әлавә едиләрәк «тәләсик» зәрфи әмәлә кәлир ки, бу зәрф ишин тәрзини—вәзијјәтини ајдынлашдырыр.

«Мухтарбәј севиндијиндән һеч бир сөз дејә билмәди вә тәләсик гапыдан чыхды». (С. Рәһман).

б) **ҹәк.** Севин-ҹәк. Мәс.: «Хавәр севинҹәк гапыны ачды».
(М. Ибраһимов).

6. **Зәрфдән дүзәлән зәрфләр.** Зәрф көкләринә ашағыдакы шәкилчиләри артырмагла јени зәрф дүзәлтмәк олур.

Зәрфләрдән зәрф јаратмаг үчүн башлыҹа ашағыдакы шәкилчиләрдән истифадә олунур.

Бу шәкилчиләри садә зәрфләрә әлавә едәрәк инди-чә, аста-ча, әввәл-чә, јаваш-ча вә и. а. дүзәлтмә зәрфләри алыныр.

б) **дан-дән.** Бу шәкилчи дә зәрфләрә әлавә едиләрәк дүзәлтмә зәрф јарадыр.

Мәс.: тез-дән, аста-дан, бајаг-дан, јаваш-дан, инди-дән вә и. а.

в) **лик.** Мәс.: һәлә, һәмишә зәрфләринин үзәринә «лик» шәкилчиси артырмагла заман мә'насы ифадә едән зәрф әмәлә кәлир. Мәс.: һәмишә-лик, һәлә-лик.

г) **чадан-чәдән.** Мәс.: ирәли-чәдән, габаг-чадан, јаваш-чадан вә и. а.

Мүрәккәб зәрфләр. Ики вә даһа артыг сөзлә ифадә олунан зәрфләрә мүрәккәб зәрфләр дејилир.

Мүрәккәб зәрфләр мүхтәлиф јолларла—ики исмин, фе'лин, сајын јахуд башга нитг һиссәләринин бирләшмәсиндән јарадылыр. Мүрәккәб зәрфләр ашағыдакы гајда үзрә дүзәлир:

1. **Ики исмин тәкрары илә.**

Мәс.: а) чүмлә-чүмлә, тәкрар-тәкрар, аддым-аддым, дәстә-дәстә вә с.

б) Ики исмин тәкрары илә јарадылан мүрәккәб зәрфләрин икинчи нөвү морфоложи әламәтләрлә бир-биринә бағланыр. Мүрәккәб зәрфи тәшкил едән биринчи һиссә исмин чыхышлыг һал шәкилчисини, икинчи сөз исә исмин јөнлүк һал шәкилчисини гәбул едир.

Мәс.: башдан-ајаға, башдан-баша, күндән-күнә вә и. а.

в) Исимләрин тәкрары илә јарадылан зәрфләрин үчүнчү нөвү јухарыда гејд едилмиш һәр ики нөвдән фәргли олараг сөзүн биринчи һиссәси адлыг, икинчи һиссәси исә јөнлүк һалында ифадә олунур. Мәс.: баш-баша, көз-көзә, дил-дилә вә и. а.

г) Тәкрар олунан исим «ба-бә» васитәсилә бир-биринә бағланараг мүрәккәб зәрф әмәлә кәтирир. Мәс.: үзбәүз, тајбатај, далбадал вә и. а.

2. **Сифәтин тәкрары илә јаранан мүрәккәб зәрфләр.**

а) Мүрәккәб зәрфләрин бир гисми садә сифәтләрин тәкрары илә јарадылыр. Мәс.: јаваш-јаваш, бәрк-бәрк, гәриб-гәриб, ағыр-ағыр вә и. а.

б) Мүрәккәб зәрфин биринчи һиссәсини тәшкил едән сифәт исмин чыхышлыг һалында, икинчи һиссәсини тәшкил едән сифәт исә исмин јөнлүк һалында ифадә олунур. Мәс.: ачыгдан-ачыға.

3. **Сајын тәкрары илә јаранан зәрфләр.** Сајын тәкрары илә јаранан зәрфләр мүхтәлиф олур. Бу башлыча олараг ашағыдакы формада ифадә олунур:

а) садә ики мигдар сајынын тәкрары илә дүзәлән мүрәккәб зәрф. Мәс.: бир-бир, беш-беш, он-он вә и. а.

б) Мүрәккәб зәрфи тәшкил едән биринчи мигдар сајы исмин чыхышлыг, икинчи мигдар сајы исә исмин јөнлүк һалы илә ифадә олунур. Мәс.: бирдән-бирә.

«Јетәр бирдән-бирә ајаға галхды». «О, бирдән-бирә өзүнү итирди». (И. Шыхлы).

в) Бир нечә садә мигдар сајларынын тәкрары. Белә мүрәккәб зәрфи әмәлә кәтирмәк үчүн мүрәккәб зәрфи тәшкил едән һәм биринчи тәрәф мигдар сајынын, һәм дә икинчи тәрәф мигдар сајынын сонуна «бир» сөзү әлавә едилир. Мәс.: «ики-бир-үчбир».

Белә зәрфләр мүәјјән бир група, јахуд бөлкүјә дахил олан тәк-тәк фәрдләрин мигдары верилир вә бу мигдар һәрәкәтин тәрзини ајдынлашдырыр.

г) Садә мигдар сајы мүрәккәб сифәтлә бирләшиб мүрәккәб зәрфин башга бир нөвүнү јарадыр. Мәс.: икиәлли.

«Гызлар памбығы икиәлли елә јығырдылар ки, онларын һәрәкәтләрини ајырмаг мүмкүн олмурду».

4. **Зәрфлә ифадә олунан мүрәккәб зәрфләр.** Зәрфләрдән дүзәлән мүрәккәб зәрфләрин өзүнүн дә мүхтәлиф нөвләри вардыр. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Мүхтәлиф мә'налы садә вә дүзәлтмә зәрфләрин тәкрары илә јаранан мүрәккәб зәрфләр. Мәс.: тез-тез, кеч-кеч, ирәли-кери, ора-бура, ашағы-јухары вә и. а.

5. **Фе'llә ифадә олунан мүрәккәб зәрфләр.** Фе'llә ифадә олунан мүрәккәб зәрфи әмәлә кәтирмәк үчүн тәкрар олунан фе'лин һәр икисинин сонуна фе'лин (арзу) илтизам формасыны јарадан «а-ә» шәкилчисини артырмаг лазымдыр. Мәс.: горха-горха, һыггана-һыггана, истәмәјә-истәмәјә вә и. а.

Зәрфин мә'нача нөвләри. Билдијимиз кими, зәрф иш-һәрәкәтин тәрзини, јерини, заманыны вә кәмијјәтини мүәјјәнләшдирир.

Буна көрә дә Азәрбајчан дилиндә зәрфин ашағыдакы нөвләрини гејд етмәк олар: 1) јер зәрфи, 2) заман зәрфи, 3) тәрзи-һәрәкәт зәрфи, 4) кәмијјәт зәрфи.

1. Заман зәрфи, һал вә ја һәрәкәтин нә вахт баш вердијини билдирир. Заман зәрфи нә вахт? Һачан? Нә заман? суал-

ларындан биринә чаваб олур. Мәс.: әввәл, сонра, һәмишә, инди, индичә, бирдән, тәзәчә, даима, кеч, тез-кеч, јенә вә и. а.

Бу чүмләләрдә «һәмишә», «һәлә», «чохдан» зәрфләри иш, һал, һәрәкәтин вахтыны, заманыны ајдынлашдырыр.

Јухарыда гејд етдијимиз зәрфләр һамысы заман мә'насы ифадә етмәсинә бахмајараг, бир-бириндән заманын башланмасы, гуртармасы вә давамлылығы чәһәтдән фәргләнирләр. Мәс.: «һәмишә» зәрфи ишин давам етдијини, тәкрарланманы билдирир. «Һәлә» зәрфи ишин башланмамасыны, «тәзәчә», «индичә» зәрфи исә ишин анчаг башланмасыны ифадә едир.

Заман мә'насы ифадә едән «тез» вә «бирдән» зәрфи ишләнмә јеринә көрә бә'зән заман анлајышы илә јанашы, вәзијјәт мә'насыны да ифадә едир. Она көрә дә белә зәрфләр «нә заман», «нә вахт», «һачан» суалларындан чох, нә чүр? нечә? суалларыны да тәләб едир. Мәс.: «Кәрим сәһвән башга јерә дүшмүш адам кими чашыб галды вә тез гајыдыб отагдан чыхды». (М. Ибраһимов).

«Кәрим бирдән ајаға дуруб сөзә башлады».

(И. Шыхлы).

Бу чүмләләрдә «тез» вә «бирдән» зәрфләри заман анлајышы илә бирликдә вәзијјәт мә'насыны да ифадә едир.

2. **Јер зәрфи.** Јер зәрфи һал вә ја һәрәкәтин баш вердији, ичра олундуғу јери билдирир. Јер зәрфи һара? һараја? суалларына чаваб олур. Мәсәлән.: јухары, ашағы, ирәли, кери, ора, бура вә и. а.

«Бура» зәрфи даһа јахын мәканы көстәрирсә, «ора» зәрфи бир гәдәр узаг олан јери ифадә едир.

3. **Тәрзи-һәрәкәт зәрфи.** Һал вә ја һәрәкәтин нә чүр, нә тәрздә ичра едилмәсини ајдынлашдыран зәрфә тәрзи-һәрәкәт зәрфи дејилир.

Тәрзи-һәрәкәт зәрфи нечә? нә чүр? суалларындан биринә чаваб олур. Тәрзи-һәрәкәт зәрфләри бунлардыр: гәфләтән, гәсдән, сүр'әтлә, һирслә, күчлә, тајбатај, тез-тез, јаваш-јаваш, күлә-күлә, бирдән-бирә, кеч-кеч, гаршы-гаршыја, јавашча вә и. а.

4. **Мигдар зәрфи.** Һал вә ја һәрәкәтин кәмијјәтини, мигдарыны билдирән зәрфә кәмијјәт зәрфи дејилир.

Мигдар зәрфләри нә гәдәр? нечә-нечә? нечә? суалларындан биринә чаваб олур. Мигдар зәрфләри бунлардыр: чүт, тәкчә, чүт-чүт, бир-бир, тәк-тәк, аз-аз, чох-чох, үч дәфә, беш дәфә, бирәбеш, икигат вә и. а.

Бунлардан әлавә бу вахта гәдәр зәрфин инкар, тәсдиг, мүнасибәт, шүбһә, һүдуд нөвләринә аид верилмиш нүмунәләр зәрфин тә'рифилә ујғун кәлмир. Белә ки, зәрфләр һәрәкәтлә бағлы бир нитг һиссәсидирсә; тәсдиг, шүбһә, һүдуд вә мүнасибәт билдирән зәрфләр һеч бир һәрәкәтлә әлагәси олмадан да ифадә олуна билир. Буна көрә дә зәрфин 4 нөвүнү гејд етмәк олар.

Зәрфин чүмләдә ролу. Зәрфләр мә'на нөвләринә әсасән чүмләдә мүхтәлиф вәзифә дашыјыб, чүмләнин бу вә ја дикәр нөвү ола биләр.

Зәрфләр чүмләдә әсасән мүхтәлиф мә'налы зәрфликләр олур. Һәмин зәрфликләр бунлардыр: (заман, јер, тәрзи-һәрәкәт, кәмијјәт вә и. а.)

Мәс.: 1. «Сәһәр јеничә ачылырды». 2. «Ирәлидә бир мејданча ачылырды». 3. «Јавашча дукана јахынлашды». 4. «Сабаһкы јығынчаға јолдашлар бир јердә дејил, тәк-тәк кәлмәли идиләр».

Бу чүмләләрдә «јеничә» зәрфи чүмләнин заман зәрфлији, «ирәлидә» јер зәрфлији, «јавашча» тәрзи-һәрәкәт зәрфлији, «тәк-тәк» исә кәмијјәт зәрфлијидир.

Зәрфләр чүмләдә дашыдығы вәзифәсинә көрә бә'зән чүмләнин баш вә икинчи дәрәчәли (тамамлыг, тә'јин) үзвләри дә ола биләр.

Мәс.: «Јухары сојугдур», «Ахшам шамдан сонра јенә самаварын әтрафында отуруб орадан-бурадан данышырдылар».

«Јухары отаглар тамамилә һазырдыр».

«Онларын фикри бурададыр».

Биринчи чүмләдә «јухары» зәрфи мүбтәда, икинчи чүмләдә «орадан-бурадан» зәрфи тамамлыг, үчүнчү чүмләдә «јухары» зәрфи тә'јин, дөрдүнчү чүмләдә «бурададыр» зәрфи хәбәрдир.

Мүәллим, дилимизин ән зәнкин нитг һиссәләриндән бири олан зәрфи кечиркән, әдәби-бәдии әсәрләрдә тез-тез раст кәлдијимиз рәнкарәнк мисаллардан истифадә етмәлидир.

Ј. Б. ӘҺМӘДОВ

Бакы шәһәри Октјабр рајонунун 96 нөмрәли фәһлә-кәнҹләр мәктәбинин мүәллими.

ИСМИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Исим нитг һиссәләри ичәрисиндә мүһүм јер тутур. О, дилдәки сөзләрин тәхминән 35—40 фаизини әһатә едир, дилдә јени сөзләрин јаранмасында бөјүк рол ојнајыр.

Бә'зи мүәллимләр V синифдә исми тәдрис едәркән, ибтидаи мә'луматын тәкрарланмасы вә јени билијин верилмәси, исмә аид гајдаларын изаһы, тәмрин материалларынын сечилмәси вә апарылмасы, әјани васитәләрдән истифадә етмәк кими мүһүм мәсәләләрлә марагланмыр вә бунларын тәдрис методикасына да фикир вермирләр. Бу саһәдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләрин мүәјјән һиссәси V синифдә исми тәдрис едәркән ја ибтидаи билији тамамилә јада салмыр, ја да исмә аид илк дәрсдә ибтидаи билији мүәјјән етмәк үчүн вермиш олдуглары суалларын ҹаваблары илә кифајәтләнир вә сонракы дәрсләрдә бу мәсәлә илә мәшғул олмурлар.

Һалбуки кечмиш билијин јада салынмасы, сонра исә јени билијин верилмәси үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә олуна биләр. Бу үсуллардан бири дә ибтидаи мәктәбдә верилмиш кечмиш билијин V синифдә јада салынмасы вә онун әсасында јени мә'луматын верилмәси үсулудур. Бу ҹүр иш үсулуна әсасланан мүәллимләр исмин тәдрисинә башлајыркән әввәлҹә шакирдләрин ибтидаи мәктәбдә алдыглары билији үмуми шәкилдә хатырлајыр, сонра јени дәрсин изаһына башлајырлар. Нөвбәти дәрсләрдә исмин јарым мөвзуларыны (хүсуси вә үмуми, тәк вә ҹәм...) изаһ едәркән һәр дәфә һәмин мөвзулара аид ибтидаи мәктәбдә верилмиш билији тәкрар етдикдән сонра јени мә'лумат верир, јахуд да тәкрар олунмуш исми V синфин сәвијјәсинә ујғун шәкилдә кенишләндирирләр. Бу ҹүр тәкрар әсасында ушаглар һәм кечмиш мә'луматы јада салыб кенишләндирир, онун әсасында јени биликләр алырлар, һәм дә ибтидаи мәктәбдә исмә аид кечилмиш материалдан шакирдләрин нәји јахшы вә нәји пис дәрк етдикләри ашкара чыхыр. Мүәллим дә сонракы ишини буна әсасән тәшкил едир, ибтидаи мәктәбдә јахшы өјрәдилмиш асан мәсәләләрә аз вахт сәрф едир, өз диггәтини мөвзунун чәтин јерләринин изаһына чевирир. Бундан башга, V синфин мүәллимләри ибтидаи мәктәб мүәллимләрилә әлагәдә олмалы, програм материалыны өјрәнмәли вә бунлары тәкрар етмәлидир.

Унутмамалыдыр ки, исим бәһси бәсит шәкилдә дә олса ибтидаи мәктәбдә тамамилә кечилдији үчүн буну тәкрарлајыб јада салмаг лазымдыр.

Исмә аид ибтидаи мәктәбдә верилмиш билијин тәкрар едилмәси үсулу да мараглыдыр. Бә'зи мүәллимләр јалныз нағыл етмә, бә'зиләри јалныз суал-ҹаваб үсулундан истифадә едирләр. Әлбәттә, исмә аид ибтидаи билији тәкрарлајаркән, јалныз бу ики үсулдан истифадә етмәк кифајәт дејилдир. Ибтидаи билијин тәкрарланмасы әввәлҹәдән планлашдырылмыш суал-ҹаваб, мүсаһибә, әјани вәсаит, рабитәли мәтн вә ајры-ајры ҹүмләләр үзәриндә тәшкил едилә биләр.

Мүәллим исми тәдрис едиркән, бу бәһсә аид гајдалары да мүхтәлиф үсуллар әсасында изаһ вә шәрһ етмәлидир.

Апарылан мүшаһидәләрдән мә'лум олур ки, бә'зи мүәллимләр исмә аид гајдалары шакирдләрә механики сурәтдә әзбәрләдирләр, бә'зиләри дә гајдаларын мәзмунуну изаһ едир вә һәмин гајдалара аид һеч бир нүмунә јазмырлар вә с.

Исми шакирдләрә јахшы мәнимсәтмәк үчүн мүәллимин әлиндә бир сыра үсуллар вә имканлар вардыр. Мүәллимләр һәмин үсуллардан истифадә едәркән ашағыдакы шәртләрә дә фикир вермәлидирләр.

1. Исмә аид тә'риф вә гајдаларын изаһы үчүн тәтбиг едиләҹәк үсуллар онун мәзмун, мәгсәд вә истигамәтини нәзәрә алмалыдыр.

2. Үсул, өјрәдилән тә'риф вә гајдалара аид ушагларда олан илк мә'луматы хатырламағы тә'мин етмәлидир.

3. Өјрәдилән тә'риф вә гајдаларын чәтин јерләрини ајдынлашдырмаг вә шакирдләрин һәмин мәсәләләри нечә дәрк етмәләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн синфин сәвијјәсинә мувафиг үсуллар сечилмәлидир.

4. Тә'риф вә гајдаларын изаһында нүмунәләрин вә тәмринләрин бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг, методика бу мә-

сәләјә дә фикир вермәли вә тәмринләрдән истифадә јоллары-ны мүәјјәнләшдирмәлидир.

Дедикләримиздән беләнәтичә чыхармаг олур ки, исмә даир бүтүн тә'риф вә гајдалар дүзкүн вә гыса, сечилән мисаллар исә конкрет олмалы, онлар әмәли ишдә өз әксини тапмалы вә исмин дәјишмәсини, бирләшмәсини, формасыны вә с. дәрк етмәји асанлашдырмалыдыр. Бунлар исмә аид тә'риф вә гајдаларын изаһыны ашағыдакы мәрһәләләр үзрә тәшкил етмәјә имкан верир:

1. Һазырлыг мәрһәләси,
2. Тә'риф вә гајданын өјрәнилмәси мәрһәләси,
3. Тә'риф вә гајданын тәчрүбәдә тәтбиги мәрһәләси.

Һазырлыг мәрһәләсиндә шакирдләрин тә'риф вә гајдалара аид малик олдуглары илк мә'лумат јада салыныр, ејни гајда һаггында верилмиш кечмиш биликлә јени мә'лумат әлагәләндирилир вә I мәрһәлә илә II мәрһәлә арасында кечид тәшкил едилир.

Тә'риф вә гајдаларын өјрәдилмәси мәрһәләсиндә изаһат иши апарылыр, нүмунәләр јазылараг нүмајиш етдирилир вә с. Лакин мүшаһидә заманы ајдын олур ки, шакирдләр шифаһи сурәтдә сөјләдикләри, изаһ етдикләри гајданы тәчрүби сурәтдә јазыда тәтбиг едә билмирләр. Мәсәлән, шакирдләрдән сорушдугда онлар ҹаваб верирләр ки, инсан ады илә ифадә олунмајан фабрик, завод, совхоз, колхоз вә с. адлар бөјүк һәрфлә, һәм дә дырнаг ичәрисиндә јазылыг. Лакин јазыда исә онлар чох вахт «Шәфәг» колхозу, «Партизан» кәмиси кими сөзләрин биринчисини (шәфәг, партизан сөзләрини) кичик һәрфлә, бә'зән дә дырнагсыз јазырлар. Јахуд јенә дә шакирдләр ҹәм шәкилчиләринин лар, ләр олдуғуну вә сөзләрә гошулма гајдасыны дејирләр, һәтта нүмунә дә јазырлар. Лакин јохлама јазыларда бә'зи шакирдләрин сәһв олараг отдар, гыззар, инсаннар вә с. кими сөзләр дә јазмалары мүшаһидә олунур. Она көрә III мәрһәләдә тә'риф вә гајдаларын әмәли сурәтдә изаһына фикир верилмәли вә шакирдләрдә өјрәндикләри гајдалары һәјатда тәтбиг етмәк үчүн вәрдишләр јаранмалыдыр.

Билдијимиз кими, исим бәһси тәдрис олунаркән орада бир нечә гајдадан данышылыр. Әлбәттә, бурада мәсәлә һәмин гајдалары садаламаг дејил, бәлкә дә һәмин гајдаларын изаһында тәтбиг олуначаг үсуллары мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Исим бәһсинә аид тә'риф вә гајдаларын изаһында тәтбиг олуначаг үсуллар чохдур. Биз бурада һәмин үсуллардан бир нечәсини хатырлајачағыг:

1. Индуктив вә дедуктив үсуллар. 2. Мүшаһидә үсулу. 3. Шакирдләри дәрслик үзәриндә мүстәгил ишләтмәк үсулу. 4. Грамматик материалы нағыл етдирмә үсулу.

Шүбһәсиз бу үсулларын јалныз бириндән истифадә етмәклә исмә аид тә'риф вә гајдаларын изаһыны мүвәффәгијјәтлә баша чатдырмаг олмаз. Чүнки «һәр бир үсул әсас вә универсал тәдрис үсулу олараг гәбул едилә билмәз»[1]. Демәк, бир дәрсдә исим бәһсинә аид һәр һансы бир тә'риф вә гајданы изаһ едиркән ирәлидә ады чәкилмиш вә онлара охшар башга нөв үсуллардан истифадә олуна биләр.

Исми тәдрис едиркән, дәрсин тәмринләр үзрә тәшкил едилән мәрһәләсинин дә чох мүһүм ролу вардыр. Апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләримиз дәрсин бу мәрһәләсинә бә'зән лагејд јанашдыглары кими, онун методикасына да о гәдәр фикир вермирләр. Белә ки, бә'зиләри бу иши тәсадүфи һалларда, дәрсликдәки тапшырыг мәтнләри үзәриндә апарыр, бә'зиләри дә тәмрин үчүн әлавә мәтнләр сечир вә һәмин мәтнләрин мәгсәдә мүвафиг олуб-олмамасыны нәзәрә алмырлар. Елә мүәллим дә вар ки, шакирдләрин евдә јаздыглары тапшырыг мәтнләрилә кифајәтләндији үчүн, синифдә тәмрин үзрә һеч бир иш апармыр. Мәктәбләрдә апарылан тәмрин үзрә ишин өзүндә дә методик ҹәһәтдән нөгсанлар вардыр. Бә'зән мүәллимләр тәсадүфи бир мәтн вериб, шакирдләрә дејирләр ки, бу мәтни дәфтәринизә көчүрүб, исимләрин алтындан хәтт чәкин. Әлбәттә, бу шәкилдә апарылан тәмрин иши о гәдәр дә сәмәрәли олмур, чүнки шакирдләри чох дүшүндүрмүр. Онларын јарадычылыг габилијјәтләрини кениш инкишаф етдирмир. Мөвзунун әсас вә чәтин саһәсини әмәли сурәтдә хатырламаг үчүн имкан јаратмыр.

Бешинчи синифдә исми әсаслы сурәтдә өјрәтмәк, она аид грамматик мәсәләләри һәм нәзәри, һәм дә әмәли сурәтдә изаһ етмәк үчүн тәмринләр үзәриндә систематик сурәтдә иш апармаг, сечилән мәтнләрдә нәзәри билијин мөһкәмләнмәсилә јанашы сијаси, тәрбијәви мәсәләләрә дә фикир верилмәлидир. Белә чалышмалар үчүн ән чоху әдәби гираәт материалларындан, гәһрәман совет адамларынын иш нүмунәләри, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә көстәрилән гәһрәманлыглар вә с. мөвзуларда олан әдәбијјатдан истифадә олунмалыдыр.

Тәмринләр ардычыл апарылмалы, һәм синифдә, һәм дә евдә шакирдләрин мүнтәзәм олараг бу ишә ҹәлб олунмасына диггәт едилмәлидир.

[1] Мәктәб вә мүәллим һаггында партија вә һөкумәтин гәрарлары, 1952-чи ил, сәһ. 46.

Тәшкил едилмиш мүшаһидәләрә вә тәчрүбәләрә әсасән тәмринләр үзрә апарылан чалышмаларын гаршысында дуран мәгсәдләри ашағыдакы гајдада груплашдырмаг олар.

1. Чалышмалар исмә аид мә'луматы мөһкәмләндирмәлидир. 2. Чалышма заманы шакирдләрин фәаллығы, бачарығы ашкара чыхмалыдыр. 3. Чалышмалар шакирдләрин исмә аид билијини тәчрүби сурәтдә тәкрарламалы вә онларын һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәлидир.

Исмә аид апарылачаг јазылы чалышмалар: сөзләр, чүмләләр, мәтнләр вә әјани васитәләр үзәриндә тәшкил едилир. Чалышма материалларынын бу нөвләриндән истифадә етмәк, мөвзунун мәзмунундан, изаһ едилән материалын характериндән вә синфин сәвијјәсиндән асылыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, исим тәдрис едиләркән, она аид бүтүн орфографик гајдалар да изаһ олунмалыдыр. Мәсәлән, исимләрин һалланмасы тәдрис олунуркән сөзләрин сонунда кәлән **г, к** вә с. сәсләрин дәјишәрәк **ғ, ј** сәсләрилә әвәз олунмасы, мүрәккәб исимләрин ајры, бир јердә, дефислә, тирә илә, гыса јазылмасы вә с. изаһ едилмәлидир ки, бунлар да сырф орфографик мәсәләләрдир. Мүәллимләр бу чүр орфографик мәсәләләри изаһ етмәк үчүн үсуллар сечмәлидирләр ки, шакирдләр һәмин исимләрин јазылышыны әзбәрләмәјиб өзләринин јарадычы вә фәал гүввәләринә әсасланараг, шүурлу сурәтдә дәрк едә билсинләр. Беләликлә, исимләрин јазылышына аид чалышмалардан тәхминән ашағыдакы нәтичәләр чыхарылмалыдыр:

1. Чалышмаја әмәл едән шакирдләрдә зеһни бир фәаллыг әмәлә кәлмәлидир.

2. Тәшкил едилән чалышмаларын шакирдләрдән тәләб етдији зеһни фәаллыг, өјрәдилән тә'риф вә гајданын хүсусијјәтиндән асылы олмалыдыр.

3. Чалышма заманы шакирдләрин мүстәгил јарадычылығы ајдын шәкилдә мејдана чыхмалыдыр.

Мүәллим исмин орфографијасына аид апарылачаг чалышмалар үчүн хүсуси һазырлыг көрмәлидир. О, мүшаһидәләрин нәтичәләрини гејдә алмалы вә истифадә олуначаг мәтнләри габагчадан мүәјјәнләшдириб, гаршыда дуран мәгсәди шакирдләрә чатдырмалыдыр ки, онлар јазылы сурәтдә әмәл едәчәкләри гајданы өзләри үчүн мүәјјәнләшдирә билсинләр.

Исмә аид мүхтәлиф орфографик чалышмалар апарыла биләр; онлардан бир нечәсини ашағыда көстәририк.

Биринчи груп чалышмалар:

1) Өјрәдилмиш грамматик гајдалара аид ахтарыш тәләб едән чалышмалар; 2) хүсуси исимләрин јазылышына аид чалышмалар; 3) мүрәккәб исимләрин јазылышына аид чалышмалар; 4) сонунда **г, к** сәсләри олан исимләрә аид чалышмалар; 5) һалланаркән саити дүшән исимләрә аид чалышмалар вә с.

Икинчи груп чалышмаларда әсасән јазы нөвләриндән, јә'ни орфографик гајдалары мөһкәмләндирмәк үчүн имла, инша, ифадә вә шәкил үзәриндә ифадә јазылардан истифадә олунмалыдыр.

Грамматик вә орфографик чалышмаларын апарылмасы илә јанашы, онларын јохланмасы вә нәтичәсинин мүзакирә олунмасы да әһәмијјәтлидир. Она көрә, чалышмаларын нәтичәләри мүтләг мүзакирә олунмалы вә шакирдләрин нөгсанлары онлара сөјләнмәлидир ки, һәмин нөгсанлары сонракы јазыларда тәкрар етмәсинләр.

Исимләрә аид чалышмаларын апарылмасы, сечиләчәк материалларла билаваситә әлагәдардыр. Чүнки чалышма материаллары һәјатла, чәмијјәтимизлә бағлы олса, онун үзәриндә тәшкил едилән чалышма дәрсиндә һәм грамматик гајдаларын шүурлу изаһыны, һәм дә ушагларымыза коммунист тәрбијәси ашыламаг ишини мүвәффәгијјәтлә баша чатдырмыш олар.

Тәчрүбә көстәрир ки, чалышма материалларыны сечәркән, синифдәки шакирдләрин јашыны, билијини, материалын һәчмини, гаршыда гојулмуш мәгсәдә мувафиг олмасыны, мәзмунуну, идејасыны нәзәрә алмаг лазымдыр.

Исмин тәдрисиндә чалышма ән јахшы иш үсулларындан бири олдуғу үчүн ону планлы сурәтдә, һәм дә мүнтәзәм олараг апармаг лазымдыр.

Бә'зи мүәллимләр исмин тәдрисиндә тәтбиг олунан чалышмалара сәрф едиләчәк вахты да дүзкүн мүәјјән етмирләр. Онлар тәсадүфи һалларда дәрсин сон мәрһәләсиндә чалышмаја 5—10 дәгигә вахт сәрф едир, ја да тәк-тәк һалларда бир дәрси чалышмаја һәср едирләр. Бу үсул нөгсанлы олдуғу кими, тәтбиги дә биртәрәфли вә гүсурлудур.

Грамматика дәрсләринин тәләбинә көрә, һәр дәфә јени мә'лумат вердикдән сонра, ону мөһкәмләндирмәк үчүн тәхминән 8—10 дәгигәлик чалышма апарылмалыдыр. Јахуд тутаг ки, мөвзуја 2 саат вахт верилир. Мүәллим биринчи саатда мөвзуја аид мәсәләләри изаһ едир, нүмунәләр јазыр, икинчи саатда исә һәмин мөвзуја аид 45 дәгигәлик чалышма апарыр. Јахуд да мүәјјән бир мөвзуја 4 саат вахт верилир

вә дејилир ки, һәмин мөвзу 3 саата кечилмәли вә 4-чү саатда исә 45 дәгигәлик чалышма апарылмалыдыр. Әлбәттә, мүәллим елә материал сечмәли вә елә үсуллардан истифадә етмәлидир ки, 3 саатлыг мә'луматын әсас јерләрини сон чалышма саатында әһатә едә билсин.

Бә'зи мүәллимләр исмин тәдрисиндә әјанилик үсулундан истифадә етмирләр. Сорушдугда дејирләр ки, исмә аид әјани васитә олмадығы үчүн, биз дә бу үсулдан истифадә етмирик. Әлбәттә, белә мүәллимләр әјанилијин дәркетмәни асанлашдырдығыны, вахта гәнаәт етмәк, дәрси мараглы гурмаг вә мөһкәмләндирмәк кими мүһүм мәсәләләри әһатә етмәсини јахшы тәсәввүр етмирләр.

Әјани васитәләрин нөвү, сечилмәсилә јанашы синифдә тәтбиги дә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Әјани васитә елә тәшкил олунмалыдыр ки, о, шакирдләрин фәаллығына сәбәб ола билсин. Бунун үчүн һәм һазыр әјани васитәләрдән, һәм дә синифдә тәртиб олуначаг ашағыдакы әјани васитәләрдән истифадә етмәк олур. Мәсәлән, чәдвәл верилир, шакирдләр өзләри һәмин чәдвәлдә нүмунәләр јазырлар. Јахуд мүәллим шифаһи тапшырыг верир, шакирдләр һәмин тапшырығын тәләбинә мүвафиг әјани васитәләр тәртиб едирләр вә нүмунәләр јазырлар. Буну изаһ етмәк үчүн 172 нөмрәли мәктәбин V «а» синфиндә апарылмыш тәчрүбә ишинин нәтичәсини хатырлајараг, шакирдләрдән Л. Әскәрәлијеванын синифдә јаздығы ашағыдакы әјани васитәјә бахаг:

Исмин һаллары	Исмин суаллары	Исимләр	Шәкилчиләр
А.	Нә?	китаб	—
Ј.	нәјин?	китаб	ын
Ји.	нәјә?	китаб	а
Т.	нәји?	китаб	ы
Је.	нәдә?	китаб	да
Ч.	нәдән?	китаб	дан

Мә'лумдур ки, ушағын өзүнүн дүшүндүјү вә бурада јаздығы мәсәләләр һеч вахт онун јадындан чыхмаз.

Мәктәбдә әјани васитә олмадыгда, ону шакирдләрин күчү илә тәртиб етмәк вә онлары хүсуси шкафда вә ја кабинәдә сахламаг, јери кәлдикдә истифадә етмәк лазымдыр.

Ә. ЭФӘНДИЗАДӘ
Азәрбајчан ЕТПИ-нин баш елми ишчиси.

ИФАДӘЛИ ГИРАӘТ ҺАГГЫНДА

Шакирдләри һәртәрәфли мәдәни адамлар кими тәрбијә етмәкдә совет мәктәби мүхтәлиф тә'лим-тәрбијә васитәләриндән истифадә едир. Бу васитәләрдән бири дә ифадәли гираәтдир.

Ифадәли гираәт шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә, онларда әдәбијјата дәрин мәһәббәт һисси ојатмагда бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Шакирдләр бәдии сөзүн илк гүдрәтини мәһз дүзкүн вә кејфијјәтли оху нәтичәсиндә дәрк едирләр. Әсәр синифдә нә гәдәр јахшы охунарса, шакирдләр дә онун мәзмун вә идејасыны бир о гәдәр јахшы баша дүшәр вә дәриндән өјрәнәрләр.

Ифадәли гираәт әсәрә башга бир көзәллик верир, сөзүн тә'сир гүввәсини артырыр. Ајдындыр ки, әдәби материалы јазыда ифадәли шәкилдә вермәк мүмкүн дејилдир. Сөз әдәби материалда ачылмамыш бир гөнчәдирсә, о, чанлы дилдә әтирли бир чичәјә чеврилир. Ифадәли гираәт сөзә һәјат верир, ону чанландырыр. Әсәрдә олан бир чох инчә, көзәкөрүнмәз чәһәтләри ачыр, «бәдии дујғуну фикир вә дүшүнчә илә јанашы оларағ инкишаф етдирир». (В. Г. Белински). Дүзкүн ифадәли гираәт нәтичәсиндә әсәрин мәзмун вә идејасы даһа асан мәнимсәнилир.

V—VII синифләр үчүн Азәрбајчан дили вә әдәби гираәт програмында көстәрилмишдир ки, шакирдләр бу синифләрдә ифадәли гираәтин әсас тәләбләрини јахшы мәнимсәмәли вә һәр бир бәдии әсәри дүзкүн, рәван вә ифадәли шәкилдә охумағы бачармалыдырлар.

Мә'лум олдуғу үзрә, ифадәли гираәт јоллары шакирдләрә I синифдән өјрәдилир. Ибтидаи мәктәбин Азәрбајчан дили програмында гејд едилир ки, шакирдләр шуурлу, дүзкүн вә

рәван охумаг вәрдишләринә јијәләнмәклә бәрабәр, аз-чох ифадәли охумағы да бачармалыдырлар.

Һәлә биринчи синифдә мүәллимин охусундан вә мәтнин тәһлилиндән сонра, шакирдләр кечилән парчадакы ҹүмләләри интонасијаја көрә дүзкүн охумағы өјрәнирләр (нәгли, суал вә нида ҹүмләләрини), сонракы синифләрдә ифадәли охунун тәләбләри кетдикҹә мүрәккәбләшир. Әкәр II синиф шакирдләриндән кичик бәдии әсәрләри интонасијаја вә фасиләјә риајәт етмәклә охумаг, кичик ше'рләри ифадәли шәкилдә әзбәрдән сөјләмәк тәләб едилирсә, III—IV синиф шакирдләриндән бүтүн бунларла бәрабәр, мәнтиги вурғуја риајәт етмәк, кечилмиш һекајәләри ифадәли сурәтдә нағыл етмәк дә тәләб олунур.

V—VII синифләрдә ифадәли охунун тәләбләри даһа мүрәккәбдир. Һәмин синифләрин, Азәрбајҹан дили програмында гаршыја белә бир тәләб дә гојулур ки, ифадәли гираәт вәрдишләри шакирдләрә тәкҹә гираәт дәрсләриндә дејил, грамматика дәрсләриндә дә верилмәлидир. Мәсәлән, ҹүмләнин интонасијаја көрә нөвләри, мәнтиги вурғу һагғында верилән мә'лумат шакирдләрдә ифадәли оху вәрдишләринин инкишафына көмәк етмәлидир; синтаксисдән дурғу ишарәләрини кечәркән мүәллим фасиләјә вә интонасијаја риајәт етмәк гајдаларыны шакирдләрә өјрәтмәлидир вә с.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, ифадәли гираәтин бөјүк тә'лим-тәрбијәви әһәмијјәти олдуғу үчүн әдәби гираәт дәрсләриндә она хүсуси диггәт вермәк лазымдыр.

М ү ә л л и м и н о х у с у. Синифдә әсәри ифадәли шәкилдә илк дәфә мүәллим охујур, шакирдләр кечилән әсәри нечә охумаг лазым олдуғуну мүәллимин нүмунәви гираәтиндән өјрәнирләр. Буна көрә дә мүәллим әсәри охујаркән ифадәли гираәтин бүтүн тәләбләринә дүзкүн риајәт етмәлидир. Бунун үчүн о, кечилән әсәри әввәлҹәдән јахшы өјрәнмәли, орадакы һәр бир сөзү вә ја ҹүмләни нечә тәләффүз едәҹәјини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәлидир. Мүәллимин охусунда әсәрдәки бәдии ләвһәләр, ифадәләр елә дәгиг вә ҹанлы олмалыдыр ки, бунлар шакирдләрин һиссләринә тә'сир едә билсин, онлары һәјәҹанландырсын вә дүшүндүрсүн.

Мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, бә'зи мүәллимләр кечилән әсәри әввәлҹә өзләри охумур, шакирдләрә охутдурурлар. Бу, әсәрин јахшы мәнимсәнилмәсини чәтинләшдирир. Чүнки шакирдин охусунда адәтән чохлу нөгсанлар ола билир, мүәллим исә бу нөгсанлары дүзәлтмәјә мәҹбур олур. Бунун нәтиҹәсиндә динләјиҹиләрин диггәти јајылыр, әсәр истәнилән

тә'сири бағышламыр, мәзмун чәтин дәрк едилир. Мәһз буна көрә дә, бүтүн тә'лим-тәрбијә просесиндә олдуғу кими, ифадәли гираәтдә дә мүәллимин нүмунәси әсас шәртдир.

Бу һагда мәшһур рус педагогу В. П. Острогорски белә јазмышдыр:

«Һәр һансы бир көзәл әсәр мүәллим тәрәфиндән мәһарәтлә охундуғу заман, синфин гираәтә нечә диггәтли бир мүнасибәт бәсләдијини, бүтүн синифдә нә ҹүр кәркин вә еһтишамлы бир сакитлик һөкм сүрдүјүнү, интизамсызлығын нечә унудулдуғуну вә буна гаршы ән јарамаз шакирдләрдә белә ади бир икраһ ојандығыны көрмәк, рәнки гачмыш ән солғун вә јухулу чөһрәләрдә ҹаван көзләрин парлаг бир шө'лә илә јандығыны һисс етмәк лазымдыр... јахшы гираәт бачарығына малик олан мүәллими шакирдләр даһа чох севирләр. Белә мүәллимин, шакирдләри мәшғәләјә мәҹбурән сөвг етмәсинә еһтијаҹ галмыр... мүәллимин мәһарәти истәр-истәмәз шакирдләрә дә сирајәт едир...»[1].

Демәк, мүәллимин ифадәли охусу елә бир шәкилдә олмалыдыр ки, ушагларын әһвал-руһијјәсинә дәрин тә'сир көстәрә билсин.

Әлбәттә, ифадәли охуну артистлијә ҹевирмәк олмаз. Мәктәбләримиздә, аз да олса, белә һаллара тәсадүф етмәк олур ки, бә'зи мүәллимләр кечдикләри әсәри бә'зи актјорлар кими, јерсиз әл-гол атмагла, әзилиб-бүзүлмәклә, бә'зән лап јүксәк, бә'зән дә чох алчаг тонла охујурлар. Һалбуки синиф сәһнә, мүәллим исә актјор дејилдир.

Мүәллимин өзү, онун нитги, ифадәли гираәти, нағыл етмәси, ше'р охумасы — бүтүн бунлар шакирдләр үчүн даима нүмунәдир. Буна көрә мүәллим уҹадан (лакин гышгырараг јох), ајдын вә дәгиг, емосионал шәкилдә (лакин әсәби кәркинликлә јох, жестләрдән минимал дәрәҹәдә истифадә илә) данышмалы вә охумалыдыр.

Гаршыја белә бир суал чыхыр. Мүәллим кечилән әсәри синифдә бүтөвлүкләми охумалыдыр, јахуд онун бир һиссәсини өзү, галаныны исә шакирдләрә охутмалыдыр? Бу, һәр шејдән әввәл, кечилән әсәрин һәҹминдән асылыдыр. Әкәр әсәр 2—3 сәһифәдән артыг дејилсә, ону мүәллимин ахыра гәдәр охумасы мәсләһәт көрүлүр. Хүсусилә лирик әсәрләри, тәмсилләри ахыра гәдәр мүәллим өзү охумалыдыр. Кечилән әсәр һәҹмҹә бөјүк олдугда исә онун мүәјјән бир һиссәсини мүәллим охудугдан сонра, галан һиссәсини шакирдләрә охутдурмаг лазымдыр.

[1] В. П. Острогорскиј, Вразительное чтеније, Москва, 1916, сәһ. 13.

Әсәрин илк охунушундан сонра ону дәрһал икинчи дәфә охумаға кечмәк истәнилән фајданы вермир. Јенидә охунуб гуртармыш әсәрин мәзмунуну јахшы дәрк етмәк үчүн шакирдләрә фикирләрини чәмләшдирмәјә вә мүәллимин ифадәли охусундакы әсас чәһәтләри һафизәләриндә бәрпа етмәјә имкан јарадылмалыдыр. Бунун үчүн илк охудан сонра шакирдләрә әсәрин мәзмунуна аид бир-ики суал вермәк лазымдыр. Мәсәлән, «Бу һекајәдә нәдән данышылыр?», «Әсәрдәки һадисә һансы дөврә аиддир?», «Әсәрин гәһрәманы кимдир?» вә с.

Белә бир суал да гаршыја чыхыр. Синиф охусу заманы шакирдләр китаб үзрә мүәллимин охусуну изләмәлидирләрми?

Бу мәсәләдә мүәллимләрин вә методистләрин рә'ји мүхтәлифдир. Бә'зиләри мүәллимин нүмунәви гираәти заманы шакирдләрин китабы изләмәләрини мәсләһәт көрүрләр. Бә'зи методист вә мүәллимләр исә шакирдләрин китаба бахмамаларыны вә анчаг көзләрини мүәллимә дикәрәк онун һансы сөз вә ифадәни нечә тәләффүз етмәсинә диггәт јетирмәләрини фајдалы һесаб едирләр.

Габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәси көстәрир ки, бу мәсәләјә биртәрәфли јанашмаг олмаз. Ону дүзкүн һәлл етмәк үчүн, башлыча оларат, ашағыдакылар нәзәрә алынмалыдыр:

1) Шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәси; 2) охунан әсәрин һәчми вә характери; 3) шакирдләрин гаврама габилијјәтинин мүхтәлифлији.

V—VII синиф шакирдләри сүр'әтлә охумаг бачарығына јијәләндикләри кими, ифадәли оху вәрдишләринә дә бу вә ја дикәр дәрәчәдә јијәләнмиш олурлар. Буна көрә бә'зән онлара мүәллимин нечә охудуғуну динләмәк, китабы изләмәкдән даһа марагллы олур. Буну нәзәрә алараг, әкәр охунулан әсәр һәчмчә бөјүк дејилсә, шакирдләрин диггәтини јалныз мүәллими динләмәјә чәлб етмәк даһа јахшыдыр. Лакин бу заман шакирдләрин гаршысындакы китабларын ачыг галмасына јол верилмәмәлидир. Чүнки китабы вәрәгләмәк вә јахуд орадакы шәклә бахмаг вә с. кими һаллара јол верилмәси онларын диггәтини јајындыра биләр.

Гејд етмәк лазымыр ки, V—VII синифләрдә Фүзули, С. Ә. Ширвани вә М. Ә. Сабир кими классик шаирләрин ше'рләрини охунаркән шакирдләрин китаба бахмасы мәсләһәтдир; чүнки бу, һәмин әсәрләрдәки чәтин сөз вә ифадәләрин тәләффүзүнү онларын јахшы өјрәнә билмәси үчүн фајдалыдыр.

Бә'зән кичик, анчаг чох чәтин мәтнләрин (хүсусән классик ше'рләрин) мүәллим тәрәфиндән ики дәфә охунмасы даһа јахшы нәтичә верир, белә һалда шакирдләр әввәлчә (илк охуда) мүәллимин охусуну китаб үзрә изләјир, сонра исә (икинчи охуда) онун тәләффүзүнә диггәт јетирирләр.

Нәһајәт, бир мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр: гираәт китабындакы тәрчүмеји-һал материалларыны да мүәллим синифдә охумалыдырмы?

Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр бәдии мәтнләрин охусу илә тәрчүмеји-һал материалларынын охунмасыны әсасән ејни шәкилдә тәшкил едирләр: белә ки, тәрчүмеји-һал материалларыны да әввәлчә өзләри охујур, сонра исә шакирдләрә охутдурурлар. Лакин белә бир үсулу дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Нә үчүн? Она көрә ки, һәр шејдән әввәл, гираәт дәрсләриндәки тәрчүмеји-һал материалларынын әксәријјәти гејри-бәдии мәтнләрдир. V—VII синифдә апарылан охунун әсас мәгсәди шакирдләрә ифадәли гираәт вәрдишләри тәрбијә етмәк олдуғу үчүн гејри-бәдии мәтнләрин охунмасы бу саһәдә апарылан ишлә әлагәдар дејилдир. Она көрә дә белә материаллары мүәллимин синифдә охумасына еһтијач јохдур.

Лакин бу фикри гираәт дәрслијиндә олан бүтүн тәрчүмеји-һал материалларына аид етмәк олмаз. Чүнки бу материаллардан бә'зиләри очерк шәклиндә јазылдығы үчүн бәдии мәтндир. V синфин дәрслијиндә Ч. Чаббарлынын һәјатына аид «Көмүрчү аиләсиндә» вә «Илк һәдә», VI синфин дәрслијиндә М. Ә. Сабирин һәјатына аид «Һоп-һоп» адлы мәтнләри буна мисал көстәрмәк олар. Белә тәрчүмеји-һал материалларыны, әкәр лазым кәләрсә, синифдә илк дәфә мүәллим өзү охуја биләр.

Нәһајәт, буну да гејд етмәк лазымдыр ки, V—VII синифләрин програмында олан бәдии мәтнләрдән һамысынын мүәллим тәрәфиндән охунмасыны шәртсиз гәбул етмәк олмаз. «Фирузә», «Муму», «Гарача гыз», «Почт гутусу», «Мәктуб јетишмәди» кими нисбәтән ири һәчмли әсәрләрин мүәллим анчаг бир һиссәсини охумалыдыр. Галан һиссәләри онун рәһбәрлији алтында шакирдләр охумалыдырлар.

Ш а к и р д л ә р и н   о х у с у. Әсәрин синифдә шакирдләр тәрәфиндән тәкрар охунмасы әсасән ики мәгсәд дашыјыр: 1) мәзмунун јахшы гавранылмасына көмәк едир, 2) шакирдләрдә мүстәгил оху вәрдишләри тәрбијә едир, онлары дүшүнәрәк, мәс'улијјәтлә вә ифадәли шәкилдә охумаға алышдырыр.

Әкәр мүәллимин нүмунәви охусу әсәрин мәзмунуну баша дүшмәк вә ону тәһлил етмәк үчүн әсас верирсә, шакирдләрин охусу онун (әсәрин) тәһлили просесини тәшкил едир, әсәрин мәзмун вә мәфкурәсинин практик олараг мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур. Буна көрә оху просесиндә шакирдләрин тәкчә гираәт техникасына диггәт јетирмәклә кифајәтләнмәк олмаз, елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр һәр бир чүмләнин мә'насыны баша дүшә-дүшә, мәнтиги вурғуја, интонасијаја вә с. риајәт едәрәк охусунлар. Әкәр әсәри охујан шакирд ифадәли охунун бу вә ја дикәр тәләбинә риајәт етмәзсә, мүәллим онун сәһвини јериндәчә дүзәлтмәлидир.

Лакин бу бир систем һалыны алмамалыдыр. Чүнки гираәт заманы шакирди тез-тез дајандырыб она ирад тутмаг бә'зән охунун бәдии тә'сирини азалдыр вә мәзмуну јахшы дәрк етмәјә мане олур.

Әсәри онун тәһлили заманы да шакирдләрә охутдурмаг (учадан вә ја сәссиз) чох фајдалыдыр. Белә ки, әсәрин мәзмунуна аид план тутмаг, бу вә ја дикәр ифадәнин мә'насыны изаһ етмәк, образлары тә'јин етмәк вә с. үчүн әсәрдәки мүәјјән јерләри шакирдләрә охутдугда даһа јахшы нәтичә әлдә етмәк олур. Мәсәлән, мүәллим «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәринин тәһлилини апараркән, Худајар бәј образынын характерини шакирдләрә даһа јахшы чатдырмаг үчүн әсәрдәки мүвафиг јерләри онлара охутдура биләр. Тутаг ки, мүәллим Худајар бәјин портретинин әсәрдә нечә верилдијини өјрәтмәк истәјир. Бу заман шакирдләрә тапшырмаг олар ки, китабы ачыб орада Худајар бәјин заһири көрүнүшүнүн тәсвиринә аид һиссәни тапсынлар вә охусунлар.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, V—VII синифләрдә охујан шакирдләр чох заман әсәри учадан, рәван вә ифадәли сурәтдә охуја билмирләр. Бу исә һәмин әсәрин бәдии дәјәрини там мејдана чыхармағы чәтинләшдирир, онун мәзмунуну јахшы дәрк етмәјә имкан вермир. Бә'зи шакирдләр чүмләләри гырыг-гырыг охујур, сөзләри тәһриф едир вә ја дүзкүн тәләффүзлә охумурлар. Суал вә нида чүмләләриндә интонасијаја риајәт етмирләр. Буна көрә ифадәли гираәт үзәриндә апарылан иши тәләффүзүн, нитг мәдәнијјәтинин ән елементар мәсәләләрини шакирдләрә өјрәтмәкдән башламаг лазымдыр.

Әлбәттә, ифадәли гираәтин кејфијјәти тәкчә дүзкүн тәләффүздән вә ја, сүр'әтли охумагдан ибарәт дејилдир. Она верилән тәләбләр кениш вә мүхтәлифдир. Бүтүн бунлары бурада әһатә етмәк мүмкүн олмадығы үчүн бу һагда ајрыча бир мәгаләдә бәһс етмәји нәзәрдә тутуруг.

А. АХУНДОВ
Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин инспектору

«ӨЛҮЛӘР» КОМЕДИЈАСЫНДА ДИНИ МӨВҺУМАТЫН ТӘНГИДИ ҺАГГЫНДА

Ҹ. Мәммәдгулузадә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә ахунд ады илә халгын бејнини думанландыран бир «Һоггабази-нагабили» сатира атәшинә тутмаг үчүн ашағыдакы епизоддан усталыгла истифадә етмишдир:

«—Ахунд, ҹәнабыныз кәрәк әрәб дәрсиндә чох күҹлү оласыныз.

Молла ҹаваб верди:

— Кедә, нә сөјләјирсән?! Молла олмаг... мәкәр асан әмрдир? Әрәб дәрсини тамам ејләмәмиш адамы мәкәр минбәрә гојарлар?

— Ахунд, ҹөрәјә әрәбҹә нә дејир?

Ахунд чубуғуну сүмүрүб бир бахды јерә вә өскүрүб ҹаваб верди:

— Бәрадәрим, Әрәбистанда ҹөрәк олмаз ки, ҹөрәјә бир ад гојалар. Орда дүјүдән савај өзкә шеј јемәзләр...

— Пәс дүјүјә әрәбҹә нә дејир?

— Гардаш оғлу, сән елә, доғрудан, лағлағы имишсән, јериндә сәнә лағлағы дејибләр.

Бу сөзләри дејиб ахунд әбасыны дүзәлдиб дүкандан чыхды, кетди.

Биз һамымыз о күнү ахшама кими күлмәкдән сакит олмадыг».

Јазычы мәсхәрәјә гојдуғу бу епизодик сурәтдән сонралар да әл чәкмәмиш, «Молла Нәсрәддин» журналында дәрҹ олунан фелјетонларында ислам дини тәблиғатчыларыны рүсвај етмиш, нәһајәт «Өлүләр»дә фырылдагчы Шејх Нәсруллаһ образыны јаратмышдыр.

Көркәмли әдәбијјатшүнас М. Ч. Чәфәров «Көзәл бир ән'әнә» адлы мәгаләсиндә дејир ки, бизим классик әдәбијјатымызын вә онун әсасында јаранан совет әдәбијјатымызын чох гијмәтли бир ән'әнәси вардыр: јазычы өз гәһрәманындан, јаратдығы ичтимаи типләр силсиләсиндән ајрылмыр, онларын инкишафыны ахыра гәдәр изләјир. «...Һәгиги сәнәткар өз мүсбәт гәһрәманынын бүтүн инкишафыны, гәләбәсини вә тәнтәнәсини көрмәјинчә ону нәзәрдән сала билмәз... Әсил сәнәткар өз дүшмәнинин нәфәсини кәсмәјинчә ону нәзәрдән гачыра билмәз, ондан әл көтүрә билмәз», («Әдәби дүшүнчәләр», Бакы, Азәрнәшр, 1958-чи ил, сәһ. 44).

Ч. Мәммәдгулузадә дә әдәбијјатымызын бу көзәл ән'әнәсинә садиг галараг, һәлә «Данабаш кәндинин әһвалатлары»нда өтәри тәнгид етдији молланы ичтимаи тип сәвијјәсинә галдырана гәдәр нәзәрдән гачырмамыш, ондан әл көтүрмәмиш, Шејх Нәсруллаһ сурәтини јаратмагла дүшмәнин нәфәсини кәсмәјә чалышмышдыр. Јазычы «Өлүләр»дә балтаны дибиндән вурмушдур». (Үзејир Һачыбәјов).

«Өлүләр» классик драматуркијамызын ән көзәл, реалист комедијанын ән парлаг нүмунәләриндән биридир. Әдиб бу әсәрдә дини вә мөвһуматы, түфејли һәјат сүрән дин хадимләринин фырылдағыны кәскин сатира атәшинә тутмуш, дөврүнүн ән габагчыл фикирләрини тәблиғ етмишдир. Нәчәф бәј Вәзиров «Өлүләр» һаггындакы мәгаләсиндә һәлә 1916-чы илдә јазмышдыр: «...чаһил шејхләрин тәәссүб вә шарлатанлығы һеч бир заман бу әсәрдә олдуғу кими гамчыланмамышдыр».

«Өлүләр» комедијасы 1909-чу илдә јазылмышдыр. Бу, һеч дә тәсадүфи дејилдир. Иртичча илләриндә буржуазијаја хидмәт едән сатгын чызмагарачылар кениш халг күтләләринин сијаси шүуруну зәһәрләмәк үчүн мәтбуат сәһифәләриндә дини мөвһуматын тәблиғатына кениш јер верирдиләр. Чәлил Мәммәдгулузадә дә «Өлүләри» мәһз бу дөврдә јазмагла кениш халг күтләләринин дүшмәнләринә ағыр зәрбә ендирди. «Өлүләр» «өлү фикирләрин дирилмәсинә» (Солтан Мәчид Гәнизадә) хидмәт етди.

Бу да тәсадүфи дејилдир ки, комедијанын мүәллиф мәтниндә биз һадисәләрин һарада вә нә заман баш вердијинә аид мә'лумата раст кәлмирик. Мүәллиф бунунла демәк истәмишдир ки, белә һадисәләр Азәрбајчанын учгар кәндләриндә тез-тез тәкрар едилирди.

Ч. Мәммәдгулузадә өзүнүн өлмәз «Өлүләр» комедијасында бизи ән дәһшәтли вә ән гаранлыг, «аллаһу әкбәр»дән башга сәс ешидилмәјән бир дүнја илә таныш едир. Белә бир гаранлыг мүһитдә хәбәр чыхыр ки, һарада исә Шејх Нәсруллаһ адында бир Исфаһан лотусу куја јүз он беш өлүнү дирилдиб.

Өлү дирилиб! Һәм дә өзү дирилмәјиб һа, дирилдибләр. Бу ағласығмаз хәбәрә ким инанар? «Зүлмәт сәлтәнәтиндә» беләләри тапылыр. Башы, көзү, тулағы, әли-ајағы олан, јејән, ичән, өзләрини башгаларындан ағыллы һесаб едән, ағзы дуалы мө'мүн мүсәлманлар: һачы Һәсән вә башга һачылар, Мәшәди Оруч вә дикәр мәшәдиләр, Кәрбәлајы Вәли, һабелә о бири кәрбәлајылар, сејидләр, дилманч Әлибәј, телеграфчы һејдәраға «Өлүләрин дирилмәси» кими ахмаг вә мә'насыз бир «һикмәтә» һејрәт едиләчәк дәрәчәдә инанырлар. Өлүләрин дирилмәси шајиәсинә бу чаһил, күтбејин вә горхаглар һеч бир тәнгиди әлагә бәсләјә билмир, «Аллаһын гүдрәтиндән һеч бир шеј узаг дејил вә бир дә өлү өзбашына дејил ки, әлбәттә, ону бир дирилдән вар»,—дејирләр.

«Худавәнди аләмин гүдрәтинә шәкк кәтирмәк олмаз!». Бах, һачы һәсәнләрин көзләрини кор, дилләрини лал, өзләрини шүурсуз, ағылларынын фәалијјәтсиз, һәр шејә кор-коранә е'тигад етдирән дә будур: «шәккакә лә'нәт!».

Мин бир фырылдагдан чыхмыш, мин бир чинајәт ишләмиш Шејх Нәсруллаһ кимләрин евләринә тәшриф кәтирдијини јахшы билир. Одур ки, өзүндән әввәл, өзү һаггында бир мәктуб көндәрир. «...Мәшһәди мүгәддәсдә бир абид пејда олуб... исми-шәрифи Шејх Нәсруллаһдыр. Шејх Нәсруллаһ Исфаһани... Шејх чәнабларынын гәсди бизим шәһәрдә бир нечә күн галыб сонра јола дүшүб кетмәкдир. Бу хәбәри вәтән гардашларыма вә хүсусән мөһтәрәм һачы әмимә јетирәсиниз ки, пишвазына чыхыб, о пак вүчуда лајигинчә еһтирам кәстәрсинләр».

Хлестаков да бу иши тутмамышдыр. Пешәкар оғру, мәшһур чани дә фырылдаг ишләтмәјин бу инчәликләрини бәлкә билмәјә. Шејх Нәсруллаһ бу чәһәтдән онларын һамысына дәрс верәр. Бәли, бу «али вүчуду», «мөһтәрәм шәхси» лајигинчә гаршыламаг лазымдыр. Бу «хошбәхтлик» вә «башыучалыг» шәһәрин мөһтәбәр мө'мүну Һачы Һәсәнә нәсиб олур.

Һачы Һәсән кимдир? Шејх чәнаблары бураја кәлмәјинчә Һачы Һәсәнин ким олдуғуну билмирик. Она көрә билмирик ки, заһири дәбдәбә вә дини пәрдә онун вә башга һачыларын, мәшәдиләрин, кәрбәлајыларын дахили чиркинлијини өрт-басдыр етмишдир. Јазычы Шејх Нәсруллаһын бураја кәлмәсиндән истифадә едиб «мүсәлман гардашларын» ејбләрини ачыр, «пәрдәләри говзујуб чох чиркинликләри гурдаламаға» башлајыр.

Комедијанын ән мараглы јери вә сәнәткарлығын мисилсиз нүмунәси дә бурадыр: әсәрин 3-чү пәрдәси. Гәбристанда өлүләрин сијаһысы тутулмаға башлајыр. Бурада пахырлар ачылыр; мә'лум олур ки, бу мө'тәбәр шәһәрлиләр—«адлы-санлы» адамлар мөһтәкир, јаланчы, јыртычы тәбиәтли зүлмкар адамлардыр.

Һачы Һәсән өз гардашынын дөвләтинә зорла саһиб олмуш, онун јетимләринин вар-јохуну әлиндән алмышдыр, башга һачылар, кәрбәлаји вә мәшәдиләр дә чинајәт ишләтмәкдә, зоракылыгда ондан кери галмазлар. Чәннәтә кетмәк тәмәннасы илә јашајыб, халгы чәһәннәм дәһшәтләри илә горхудан бу мө'минләрин чинајәти јерә-көјә сығмаз.

Чәлил Мәммәдгулузадә «Өлүләр» комедијасында бу чанлы өлүләри бир јерә топламыш вә һамысына бирдән күлмүшдүр. Јазычы онлары амансыз сатира атәшинә тутуб сәһнәјә чыхарыр, елә бил Искәндәрин дили илә онлара дејир: «...Сизин адынызы нә гојаг? Мән дағлары, дашлары, гушлары, ајлары вә улдузлары вә дүнја аләмләри бура шаһид чәкәрәм вә с... сорушарам ки, бу чамаата нә ад гојмаг олар? О вә'дә һамысы бир сәслә чаваб верәр: «Өлүләр!»... биздән сонра кәләнләр илләр узуну сизи јада салыб һа дејәчәкләр: «Өлүләр... өлүләр!»...

Ч. Мәммәдгулузадә халгы чәһаләтдә сахлајан, инсанын инсан тәрәфиндән һәјасызчасына истисмар едилмәсинә шәраит јарадан ичтимаи-тарихи шәраити, феодал идарә үсулуну ифша етмишдир. Чүнки Исфаһан лотусу, әммамәли Хлестакову фырылдагчыја, деспота чевирән мәһз бу «зүлмәт сәлтәнәти», ичтимаи-тарихи шәраитдир.

Бөјүк демократ јазычынын тәнгид һәдәфи кими сечиб рүсвај етдији, нәфсини кәсдији Шејх Нәсруллаһ кимдир? Шејх Нәсруллаһ хасијјәтчә чох мискиндир. О, шарлатан јаланчы, мә'нәви чәһәтдән позғунлашмыш бир типдир. Ән ијрәнч әмәлләр шејхин әсас пешәсидир. Шејх Нәсруллаһ өз дахили пучлуғуну өрт-басдыр етмәк, авамлары сојмаг, мин бир фырылдагдан чыхмаг үчүн дини дона кирир. О да «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндәки молла кими халгын баша дүшмәдији бир дилдә данышыр, гәрибә будур ки, Шејх Нәсруллаһын дедикләринин чохусу мә'насыздыр. Јәгин шејх өзү дә нә дедијинин мә'насыны баша дүшмүрдү. Тәки харичи дәбдәбә олсун, халг баша дүшмәсә дә «Шејхин кәламына маладес охусунлар». Шејхин фырылдаг вә чинајәт јолдашы Шејх Әһмәдин «әрәбчә де, әрәбчә де» репликасы бу чәһәтдән чох характерикдир.

Шејх Нәсруллаһ түлкү кими горхаг бир руһанидир. О, һәм тәчрүбәли, һәм дә узагкөрән бир һијләкәрдир. Дахили пучлуғуну өрт-басдыр етмәк үчүн заһирән чох әзәмәтли көрүнмәјә сә'ј едән шејх әсәрин бир јериндә өз-өзүнү рүсвај едир. Она јемәк тәклиф едирләр, гәзәблә рәдд едир. Чүнки шејх күндә «бир хурмадан артыг һеч нә јемир». Лакин бу «абид» өзүндән даһа һијләкәр олан шарлатан Шејх Әһмәдлә тәклик дә галанда (II мәчлис) горхаглығыны, гарынгулу, һәјасыз олдуғуну бирузә верир.

Шејх Нәсруллаһ диндар вә чаһил инсанлары истисмар етмәк вә алдатмаг үчүн диндән зәһәрли бир силаһ кими истифадә едир. Каһ онлары аллаһын гәзәби, каһ да чәһәннәмин дәһшәти илә горхудур. Әсәрин үчүнчү пәрдәсиндә шејх әлиндә тутдуғу гара чилдли «китабы» көјә галдырыб дејир: «Бә'зи мүнкирләр дејирләр ки, өлүнүн дирилиб дүнјаја кәлмәсинин нә мә'насы вар? Әкәр вар, кәлсин бәрабәримә, мән бу «китаб» илә онун чавабыны верим».

Ч. Мәммәдгулузадә шарлатан Шејх Нәсруллаһын бүтүн чиркинликләрини ачмаг вә ону рүсвај етмәк үчүн Искәндәр сурәтиндән истифадә етмишдир.

Искәндәр гаранлыг диндар мүһитдә тәрбијә алыб бөјүмүш, ушаглыгда молла јанында тәһсил алмышдыр. Сонралар о, атасы Һачы Һәсәнин дилилә десәк, «узаг јерләрдә, кафирләр ичәрисиндә» он ил дәрс охумушдур. Авропада тәһсил алыб вәтәнә гајыдан «кефли» Искәндәр јенидән кәрбәлајылар вә мәшәдиләр мүһитинә дүшмүшдүр. Искәндәр бу мүһитдә нисбәтән шүурлу, ағлы ити ишләјән, һәр шејә ачыг көзлә бахан јеканә бир адамдыр. О, Шејх Нәсруллаһ кими фырылдагчы руһаниләрә инанмыр, сөзүн дүзүнү дејир, чамаата һәгигәти көстәрир, шејхи лаға гојур.

Искәндәр Шејх Нәсруллаһ вә Шејх Әһмәддән тутмуш гардашынын мүдәррисинә гәдәр, чаһил ата-анасындан тутмуш бибиләринә, халаларына кими, бүтүн көһнә шүурлу адамлара, бир тәрәфдән дә һалына јандығы мүасирләринә кәскин, бә'зән чох зәһәрли сөзләр сөјләјир. О, һәтта фырылдагчы Шејх Нәсруллаһы «мүгәддәс» бир шәхс һесаб едиб, доггуз јашлы Назлысыны она әрә вермәјә һазырлашан атасына дејир: «Ата, дејәсән, ахы, сән дәли олмусан?...».

Илк көрүшдән Шејх Нәсруллаһ Искәндәрдән горхмаға башлајыр. Чүнки шејх она дашын һардан дәјә биләчәјини јахшы баша дүшүр. Искәндәр шејхлә гәбристанда көрүшүб

ағыл вурушунда она галиб чыхандан сонра, мејданда тәк галыр, өлүләри дилә тутуб, гәбирдән чыхмамағы онлара мәсләһәт көрүр, өзүнүн мүасири олан көһнә дүнјаја гаршы амансыз ифшачы кими чыхыш едир.

«Өлүләр» комедијасы Азәрбајчан драматуркијасынын ән гијмәтли әсәрләриндән биридир. Әдәбијјатымызын тарихиндә ислам align=дининә, фанатизмә, чәһаләт вә наданлыға гаршы јазылмыш реалист сәнәт әсәрләри ичәрисиндә бу комедијасынын хүсуси јери вә мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасы кәнчләрин атеист тәрбијәси үчүн чох әһәмијјәтлидир. «Өлүләр» дүнәнин, бу күнүн вә сабаһын өлмәз әсәридир.

Афат ГУРБАНОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты.

ХАЛГ ШАИРИ СӘМӘД ВУРҒУНУН «ВАГИФ» ПЈЕСИНДӘКИ СУРӘТЛӘРИН НИТГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Бөјүк халг шаири Сәмәд Вурғунун јарадычылығында дил сурәтләрин характерини ачмаг, онлары фәрдиләшдирмәк, башга сөзлә десәк, типләшдирмә васитәләриндән бири вә ән әсаслысыдыр. С. Вурғун сурәтләрин тәкрар олунмајан данышыг хүсусијјәтләринә ҹидди әһәмијјәт верәрәк, онларын фәрди хүсусијјәтләрини әкс етдирмәк үчүн мүхтәлиф дил васитәләриндән, үсуллардан вә дилин мүхтәлиф үслубларындан истифадә етмиш, һәр бир сурәтин характеринә ујғун сөз вә ифадәләр ишләдиб онларын данышыглары илә көрдүкләри иш арасында мүнасиб ујғунлуг вә мөһкәм вәһдәт јаратмышдыр.

Бәдии тәфәккүрүн ән камил инҹиләриндән олан «Вагиф» пјесиндә драматург мөвзу вә һадисәләрин характериндән асылы олараг 30-дан артыг сурәт вермишдир. XVIII әсрин сонларында Азәрбајҹанын ичтимаи-сијаси һәјатында баш вермиш һадисәләрдә иштирак едәнләрин әсас нүмајәндәләри бу әсәрдә көстәрилмишдир. «Вагиф» пјесиндә бир тәрәфдән халгы тәмсил едән вәтәнпәрвәр шаир Вагиф, XVIII әсрдә јашајыб јаратмыш шаир Видади, халг һәрәкатынын башчысы Елдар, Азәрбајҹан кәнҹлијинин симасы Әлибәј, дикәр тәрәфдән исә сарај әтрафында топланмыш түфејлиләр, сарај әјанлары, јер үзүндә инсанлығын дүшмәни «аллаһлыг иддиасында» јашајан Иран шаһы Гаҹар, «бәшәријјәтин тирјәк сатаны» Шејх Алы, баҹарыгсыз, өз халгыны севмәјән Ибраһим хан, инсанлыға јарашмајан хүсусијјәтләри илә охуҹуда нифрәт ојадан ҹасус Илјас вә саир бу кими јаддан

чыхмаjан бәдии сурәтләр јаратмышдыр. Шаирин јаратдығы бу сурәтләр мүхтәлиф ичтимаи тәбәгәләрә мәнсуб олан, мүхтәлиф сәнәт вә пешә саһиби, мүхтәлиф дүшүнчәли, дүнја көрүшлү вә әһвал-руһијјәли адамлардыр. Ичтимаи мөвгеләриндән, әтрафдакы һадисәләрә мүнасибәтләриндән вә өз дүнјакөрүшләриндән, габилијјәтләриндән асылы олараг бу сурәтләрин мә'нәви аләми, мејлләри вә тәсәввүрләри дә бир-биринә охшамыр. Драматург бөјүк бачарыгла бунларын һәрәсини өзүнә мәхсус бир тәрздә данышдырыр.

«Вагиф» әсәриндәки сурәтләри өз мәгсәдләринә, идеја истигамәти вә әсәрдәки ролларына көрә тәхминән ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Әсәрин әсас мүсбәт сурәтләри.
2. Әсәрин мәнфи сурәтләри.
3. Епизодик сурәтләр.

1. Әсәрин әсас мүсбәт сурәтләри

С. Вурғун өз бәдии јарадычылығында халгла бағлы олан, өз талејини халгын, халгын талејини исә өз талејиндән ајры дүшүнмәјән бир сыра мүсбәт сурәтләр јаратмышдыр. Шаирин јаратдығы сурәтләрдә милли Азәрбајҹан характеринин ән јахшы, нәҹиб вә инҹә сифәтләри өз ифадәсини тапмышдыр. Бу сурәтләрин һәр бири өзүнә мәхсус тәкрар едилмәјән фәрди данышыг тәрзи илә екс етдирилмишдир.

Вагиф сурәти. М. П. Вагиф (1717—1797) тарихи шәхсијјәтдир. Әсәрдә С. Вурғун Вагифин јалныз тарихи шәхсијјәт олдуғуну көстәрмәмиш, ејни заманда Вагиф симасында чанлы, бәдии бир сурәт јаратмышдыр. Әсәрдә Вагиф сурәти халгла бағлы, онун истәк вә арзуларыны мүдафиә едән, ејни заманда классик Азәрбајҹан шаирләринин ән характерик хүсусијјәтләрини өзүндә ҹәмләшдирән, тәбиәти е'тибарилә никбин вә реалист, дүнјакөрүшү илә тәрәггипәрвәр, залымлара бојун әјмәјән, мәрданә вә ирадәли бир шаир, ағыллы вә бачарыглы дөвләт хадими, тәдбирли бир дипломат кими тәсвир олунмушдур. Бүтүн бунларла бирликдә Вагифин бәдии симасында дүшмәнә гаршы амансыз олмаг, әдаләтин тәрәфини сахламаг, мәдәнијјәти јүксәк гијмәтләндирмәк, ана дилини мүдафиә етмәк кими ән нәҹиб инсани сифәтләр ҹәмләшдирилмишдир.

Вагиф халгы севир, она гәлбән бағлыдыр. Буна көрә дә о, һәр јердә өз халгынын истәк вә арзуларыны ифадә едир. Әсәрдә Вагиф образы бир сыра сурәтләрлә гаршыла-

шыр. О, бир тәрәфдән халгын дөзүлмәз һәјатыны көрүб, онлара көмәк едир. Јери кәлдикчә халгы мә'нәви ҹәһәтдән руһландыраараг үзүнү халг нүмајәндәләринә тутуб «кечәр бу дөвран, аг күнүн ишығы көрүнәр сизә»—дејир. Дикәр тәрәфдән халгын азадлығына, хошбәхтлијинә мане олан гурулуша вә бу гурулушун типик нүмајәндәләри Ибраһим хан вә шаһ Гаҹарла мүбаризә апарыр. Әсәрдә Вагифин данышығы сон дәрәҹә ајдын, јығҹам, тә'сирли вә чохҹәһәтли верилмишдир. Онун данышығынын чохҹәһәтли вә тә'сирли олмасы диалогларында өзүнү ајдын көстәрир. Вагиф јахын досту Видади вә кәндлиләрлә бир тәрздә, лакин ханла вә шаһла тамамилә башга бир тәрздә данышыр. Вагифин данышығыны сәҹијјәләндирән ҹәһәтләрдән бири дә онун һәр јердә ејни формада данышмамасыдыр. Вагиф өз досту Видади вә онун гадыны Түкәзбанла, еләҹә дә Елдарла, гәлбән бағлы олдуғу кәндлиләрлә ади бир гајдада—jә'ни халг данышыг үслубунда данышыр. Онун халгы тәмсил едән сурәтләрлә олан диалоглары шаирин халга олан јахынлығыны, меһрибанлығыны вә доста гаршы сәмимијјәтини ачыгдан-ачыға һисс етдирир.

Вагифин һәмфикир вә гәлбән бағлы олдуғу сурәтләрлә ишләтдији истәр аилә-мәишәт мәзмунлу диалоглары, истәрсә дә елин гүввәт вә гүдрәтиндән, һәјат вә хошбәхтлик уғрунда апардығы мүбаризәләрдән бәһс едән диалоглары ајдын вә јығҹам халг сөзләри, ифадәләри әсасында јарадылмышдыр. Бу диалогларда ҹанлы халг дили үчүн характерик олан «телли саз» (сәһ. 19)[1] «һаггы-салам», «дуз чөрәк» (сәһ. 27), «хејир иш» (тој мә'насында) (сәһ. 28), «тәрлан көнүл» (сәһ. 31) вә с. халг ифадәләриндән «көзүм су ичмәјир» (сәһ. 32) кими бир чох идиоматик ифадәләрдән вә «Асланын еркәји, дишиси олмаз» (сәһ. 102) вә с. кими бир сыра аталар сөзүндән кениш истифадә олунмушдур.

Вагифин Ибраһим хан, Шejх Әли, Гаҹар вә онун вәзири илә олан данышығынын башга тәрзи вардыр. Гәти ҹаваб вермәк, јүксәк һисс бу данышығын әсасыны тәшкил едир. Вагиф өз доғма халгынын намуслу вә ләјагәтли оғлудур. Буна көрә дә о, Ибраһим хана өлкәни абад етмәк вә халгын ағыр вәзијјәтини јүнкүлләшдирмәк кими мәсләһәтләр верир вә «халг разы галмаса бир һөкмдардан, һакими гурд кими дидәҹәк заман» — дејәрәк һәгигәти көстәрирди. Вагиф бу фикирләри сөјләјәркән онун Ибраһим ханла олан диалогла-

[1] Мисаллар, С. Вурғунун драм әсәрләриндән (1955) көтүрүлмүшдүр.

ры әдәби рәсми үслуб әсасында гурулмушдур. Бу нөв данышығын әсасыны гәтилик, садәлик тәшкил едир.

Вагиф: —Елимиз гочагдыр, зүлүмдән әл чәк.
Һәлә јаранмамыш һәјата әвәз,
Һәјатын гәдрини дүшүнүн бары!
Дүнја наз көтүрүб јашада билмәз
Онунла кизлинпач ојнајанлары. (сәһ. 37) вә с.

Вагифин Ибраһим ханла олан диалогларында декламасија үсулундан да истифадә едилмишдир. Вагиф јалныз өз шәхси хошбәхтлијини дүшүнмүр, онун әсас мәгсәди Азәрбајҹан халгынын хошбәхтлији иди. О, јүксәк әмәлләр шаиридир. Вагиф шаһларын халга вердији әзијјәтләри көрүр вә онун әксинә олараг өз вәтәниндә инсана лајиг мәдәни һәјат јаратмаға чалышыр. О, өзүнүн тәрәггипәрвәр фикирләрини ифадә едәркән данышығыны декламасија үслубу үзәриндә гурараг дејир:

Кор кими галмасын инсан,
Галхсын, ҹәһаләтин гаранлығындан!
Ачылсын һәр јердә мәктәб, мәдрәсә,
Балалар гуш кими версин сәс-сәсә,
Дағларын дөшүндән јоллар чәкилсин,
Јоллар кәнарында күлләр әкилсин... (сәһ. 38) вә с.

Вагиф халгын һикмәт вә азадлыг мејлләрини ифадә едән бир сурәтдир. Буна көрә дә С. Вурғун Вагифин тәмкинли, һазырҹаваб вә ҹидди характерини вермәк үчүн афоризмләрә хүсуси фикир вермиш, онун данышығыны сәҹијјәләндирмәк үчүн дәрин һәјати һәгигәтләри вә фәлсәфи көрүшләри тәҹәссүм етдирән мә'налы афоризмләрдән кениш истифадә етмишдир. Вагифин дүшмәнләр гаршысындакы гәһрәманлығыны ифадә едән ајры-ајры һикмәтли сөзләри вә афоризмләри онун данышығына кәскин тә'сир гүввәси вә көзәл аһәнкдарлыг верир. Бу афоризмләр бир тәрәфдән бу вә ја башга диалога ҹаваб үчүн ишләнилмиш, дикәр тәрәфдән исә диалогларын сонунда һәр һансы бир фәлсәфи фикрин үмумиләшдирилмәси кими верилмишдир.

Вагифин Шејх Әлы вә вәзирлә олан данышыглары сатирик үслубда апарылыр. Бурада гаршыдакыны ҹидди тәнгид етмәк кими үсуллара даһа чох јер верилмишдир.

Шејх:—(кинајә илә)
Бәли, дәрс алачаг бизим бөјүк хан
Бунун һәкиманә кәламларындан...

Вагиф:— Јахшысы будур ки, јалтагланма сән,
Ағыл уммајырам бош көтүкләрдән...
Јахуд:
Шејх:—Бундан сәнә нә вар? (сәһ. 37).
Вагиф:—Ону дујмазсан..
Чыхар әммамәни, сән кечәл газсан...
(сәһ. 38) вә с.

Бу мисалларда сатира үслубу үчүн характерик олан әламәтләр гаршыдакыны тәнгид етмәк, ону тәбиәтин бу вә ја дикәр әшја вә предметинә бәнзәтмәк кими һаллар илк бахышда нәзәри ҹәлб едир.

Беләликлә, ајдын олур ки, Вагифин нитгинин бир тәрәфдән ҹанлы данышыг үслубунда, дикәр тәрәфдән исә әдәби рәсми ичтимаи, декламасија вә сатирик үслубда верилмәсинин ики әсас мәгсәди вардыр. Бунлардан биринчиси (данышыг үслубу) Вагифин халга јахын олдуғуну, халгын кечмишини вә кәләҹәјини, адәт, ән'әнәләрини, дил вә мәдәнијјәтини, һал вә вәзијјәтини јахшы билдијини вә халгла бағлы олдуғуну көстәрир. Башга үслубларда данышмасы исә Вагифин мүдриклијини, дәрин билијә, кәскин зәкаја малик олдуғуну вә дөврүнүн камил ичтимаи дөвләт хадими олдуғуну сүбут едир. Нитгин үслуб нөгтеји-нәзәриндән бу дәрәҹәдә рәнкарәнклији Вагиф сурәтинин характери үчүн олдугча сәҹијјәвидир.

Вагифин данышығы өз лексик тәркиби е'тибарилә зәнкин олдуғу кими, синтактик гурулушуна көрә дә рәнкарәнкдир. Данышығын ифадә вә тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн пјесдә ҹүмлә гурулушуна даһа ҹидди фикир верилмишдир. С. Вурғун Вагиф сурәтинин дахили аләмини охуҹу гаршысында реал сурәтдә ачмаг, онун мүбариз тәбиәтини нүмајиш етдирмәк үчүн бәдии нидалардан вә риторик суаллардан чох истифадә етмишдир. «Ҹан дустаг оланда күләрми үрәк?» (сәһ. 24), «Дүнјада дәрд вармы мәним дәрдим тәк?» (сәһ. 27), «Китабсыз бир өмрүн нә мә'насы вар?» (сәһ. 41), «Нә иди о јазығын, нәјди күнаһы? Инди чөлләрмидир онун пәнаһы?» (сәһ. 105) вә с. Вагифин ишләтдији бу нөв суал ҹүмләләри һеч бир ҹаваб тәләб етмир. Бу ҹүмләләр ифадә олунмуш фикрин тәсдиғини даһа да гүввәтләндирир.

С. Вурғун Вагифин данышығыны характеризә етмәк, онун варлығыны там тәфәррүаты илә охуҹунун көзү өнүндә ҹанландырмаг үчүн тәкрарын мүхтәлиф нөвләриндән истифадә етмишдир. Вагифин данышығында фикрин тә'сирини артырмаг үчүн сөз, ифадә тәкрарына хүсуси јер верилмишдир.

Вагиф:— Аһа... бундан данышь.. данышь көрүм, сән
Нијә өз бәхтинә гара дејирсән? (сәһ. 31)
Вагиф:— Кет, кет вәфасызсан бу дүнја кими!
Көрүнмә көзүмә бир рө'ја кими. (сәһ.105) вә с.

Вагифин данышығында бәнзәтмәләр дә әсас ифадә васитәси кими ишләнмишдир. Фикрин ајдын вә дәгиглији үчүн бәнзәтмәләр мүһүм рол ојнајыр.[1]

Әсәрин ајры-ајры сәһифәләриндә Вагифин данышығы үчүн характерик олан епитетләр дә вардыр. Бу епитетләр Вагифин доста садиг олдуғуну («Сәнсиз күлмәмишдир руһума сәһәр», сәһ. 14), сарајдакыларын симасыны ачмаг вә Ибраһим ханын зүлмкарлығыны көстәрмәк («Мән орада олмасам ган чыхар дизә, гушлар да ағлајар елләримизә», сәһ.–17) вә с. мәгсәдләр үчүн ишләнилмишдир.

С. Вурғун Вагиф сурәтини чанлы вә инандырычы јаратмаг үчүн ону јығчам вә гыса диалог вә монологларла данышдырмышдыр. Вагифин нитги јығчам олдуғу гәдәр дә садәдир. Бу сурәтин данышығында јүксәк исте'дадын зәрури шәрти олан дил садәлији өзүнә даһа кениш јер тапмышдыр.

Видади сурәти. С. Вурғун Видади сурәти үзәриндә дә чидди ишләмишдир. Ону бир тарихи шәхсијјәт олараг бүтүн чәһәтләри илә танымыш, шаирин чанлы бәдии сурәтини һәгиги бир сәнәткарлыг мәһарәти илә јаратмышдыр. Вагиф вә Видади сурәтләри ејни зүмрәјә, ејни сәнәтә маликдирләр. Лакин бунларын бүтүн хүсусијјәтләри арасында ејнијјәт ишарәси гојмаг олмаз. Чүнки Видадини Вагифдән фәргләндирән онун өзүнә мәхсус бир сыра хүсусијјәтләри вардыр.

С. Вурғун бу сурәтләри инандырычы вә орижинал јаратмаг үчүн һәр бири үчүн тәкрар олунмајан фәрди хүсусијјәтләр тапмыш вә онлары өзләринә мәхсус хүсуси данышыг тәрзи илә данышдырмышдыр. Мәһз она көрә дә бу сурәтләр охучу вә тамашачынын зеһниндә силинмәз бир из бурахыр.

Әсәрдә Видадинин халга бағлы, онун һәјаты илә, дујғусу илә јашајан бир шаир олдуғу илк мисралардан бәлли олур. О, инсанын нә үчүн јашадығыны вә һәјатын мәгсәдләрини дәриндән анлајыр, хејирхаһлыг етмәјә чалышыр. Лакин һеч бир хејирхаһ иш көрә билмәдијини дәрк етдикдә изтираб чәкир. Видадинин дүнјакөрүшү динлә бағлыдыр. Она көрә дә о, өлкәдә баш верән һадисәләрин әсил сәбәбини ајдынлашдыра билмир вә гуртулуш јолуну илаһијјатда ахтарыб аллаһдан көмәк диләјир. Бүтүн бу хүсусијјәтләр Видадинин дилиндә бөјүк усталыгла екс етдирилмишдир.

[1] Пјесин бәдии ифадә васитәләри һаггында ајрыча данышылачагдыр.

С. Вурғунун јарадычылығында Видади сурәти өз динамиклији илә дә сечилир. Бу сурәт сабит дејилдир, әсәр боју һәрәкәтдә вериләрәк инкишаф етдирилмишдир. О, ән гаты диндардан «танрыја ағ олан», чәрхи-фәләјин тәхти-тачына гәлбдән нифрәт етмәји бачаран бир шәхс сәвијјәсинә гәдәр инкишаф етдирилмишдир. С. Вурғун сурәтин дахили аләминин инкишафыны, һәр шејдән әввәл, онун һәрәкәтиндә вә данышығында көстәрир.

Видади Вагифин башына кәлән бүтүн мүсибәтләри көрдүкдән сонра дәјишир. Шаһиди олдуғу һадисәләр артыг онда бир дөнүш, тәкамүл јарадыр.

Видадинин данышығы өз мәзмуну е'тибарилә пјесин 8-чи шәклиндән сонра дәјишдијинә көрә онун данышыг тәрзи вә үслубу да дәјишмишдир. Бурада артыг әдәби-рәсми үслуб, е'тираз даһа чох мүшаһидә олунур.

Видадинин диалоглары ајдын вә садә үмуми ишләк лексика әсасында гурулмушдур. Бурада чанлы данышыг дилинә мәхсус «аллаһ гонағы» (сәһ. 9), «белими сындырды онун һәсрәти» (сәһ. 10), «чөлләрә алышмаг» (өјрәшмәк мә'насындадыр) (сәһ. 11), «бу күн сабаһлығам» (сәһ. 11), «касыб кома» (сәһ. 11), «нә вар, нә јох? кефин нечәдир?» (сәһ. 15), «аллаһ кәримдир» (сәһ. 16), «мүбарәк олсун» (сәһ. 22), «әлә хына гојмаг» (сәһ. 22), «аллаһ сахласын» (сәһ. 28), «дил дејиб ағламаг» (сәһ. 97) вә с. сөз вә ифадәләр дә ишләнилмишдир.

Драматург Видадинин данышығыны чанлы сурәтдә јаратмаг үчүн садә данышыг дили ифадәләриндән дә истифадә етмишдир.

Видадинин данышығында «гулаг ас» (сәһ. 27) вә с. кими идиоматик ифадә вә бир сыра дәрин мә'налы һикмәтли сөзләр, афоризмләр дә ишләдилмишдир.

«Вагиф» пјесиндә Видадинин данышығы үчүн характерик олан бир сыра поетик ифадәләр ишләнмишдир. Бу ифадәләр «илһам алмаг» (сәһ. 7), «көнүл һәмдәми» (сәһ. 8), «зөвг алмаг» (сәһ. 16), «ше'р демәк» (сәһ. 19), «һичран дағы» (сәһ. 13) вә с. Видадинин сәнәткарлығыны мүәјјәнләшдирән васитәләрдир. Видадинин данышығындакы ифадәләр онун сөз сәнәткары олдуғуну ајдын көстәрир. Поетик ифадәләрин ишләдилмәсиндә Видади өз фәрди хүсусијјәтләри илә Вагифдән сечилир. Вагифин данышығындакы поетик ифадәләрдә шән бир әһвал-руһијјә дујулдуғу һалда, Видадинин ифадәләриндә дәрд, гәм аләминдә мүбаризә едән бир үрәјин чырпынтысы һисс олунур. Мәһз елә әсәрдәки ики шаир сурәтини бир-бириндән фәргләндирмәкдә бу поетик ифадә-

ләрин гурулуш вә мәзмунуна көрә сечилмәләри дә аз рол ојнамыр.

Видадинин данышығындакы фәргли чәһәтләрдән бири дә онун репликаларынын гыса вә јығчам олмасыдыр.

Онун данышығы сон дәрәчә јығчам, ајдын, инандырычы вә ифадәлидир. Бу данышыг Видадинин дахили аләмини ачмаг, онун инкишафыны мүәјјәнләшдирмәк вә ону башга сурәтләрдән фәргләндирмәк үчүн тамамилә уғундур.

Әсәрдә Елдар сурәтинин дә өзүнә мәхсус фәрди данышыг тәрзи вардыр.

2. Әсәрин мәнфи сурәтләри

С. Вурғун өз зәнкин вә чохчәһәтли бәдии јарадычылығында јалныз бөјүк мүсбәт характерләр јаратмаг үзәриндә дүшүнмәмиш, о, ејни заманда мәнфи сурәтләр јаратмаға да хүсуси диггәт вермишдир. Онун јаратдығы мәнфи сурәтләр әсәрдә тәсвир олунан дөврүн ән пис адамларыдыр.

Гачар сурәти. Иран шаһы Ағамәһәммәд шаһ Гачар «Вагиф» пјесинин әсас мәнфи сурәтләриндәндир. Гачар бәшәријјәтин таныдығы ән гәддар вә ән мурдар шаһлардан биридир. Драматург әсәрдә Гачарын чанлы бәдии сурәтини әкс етдирмишдир.

Әсәрдә Гачар сурәти инсанлыг кими шәрәфли бир хүсусијјәти газанмамыш, вәһши, инсан ганындан зөвг алан, гара нијјәтли, таланчы вә залым бир шаһдыр. Бүтүн бу хүсусијјәтләри илә јанашы әсәрдә Гачар ејни заманда дөјүшкән вә горхмаздыр. Гачар сурәтинә мәхсус олан бу сәчијјәви хүсусијјәтләр онун дилиндә өз әксини кениш сурәтдә тапмышдыр. Мүәллиф Гачары камил бәдии хасијјәтнамә илә чанландырмаг үчүн дилдән бачарыгла истифадә едәрәк онун һәр бир хүсусијјәти үчүн дәгиг, ајдын, мә'налы сөз вә ифадәләр ишләтмишдир.

Гачар онунла гаршылашан сурәтләрин һамысы илә ичтимаи-рәсми үслубда данышыр. Ачыглы вә дәличәсинә данышмаг, һејрәт вә сон дәрәчә һиддәт, әмр вә кинајә бу данышығын әсас хүсусијјәтләридир. Гачар өз әтрафында олан шәхсләрлә ән чох әмр характерли данышыгдан истифадә едир. Бунунла бәрабәр Гачарын данышығында кинајәјә дә хүсуси јер верилмишдир. Гачарын һәм сарај ә'јанлары илә, һәм дә башга сурәтләрлә олан данышыгларында чанлы халг дили үчүн характерик олан сөз вә ифадәләрә, демәк олар ки, аз јер верилмиш, бунун әксинә китаб үслубуна мәхсус олан сөз, ифадә

вә чүмләләрдән исә кениш истифадә едилмишдир. Әсәрдә Гачарын өзүнә мәхсус белә бир данышыг тәрзи илә верилмәси бу сурәтин характеризә едилмәсиндә әсасән ики мәгсәд дашымышдыр. I. Гачарын дилиндәки ичтимаи-рәсми үслуба аид сөзләр, ифадәләр вә һәтта чүмлә гурулушу, хүсусилә әмр формасында ифадә тәрзи онун данышығында XVIII әср феодал һөкмдарларына мәхсус вәзифә колорити јаратмышдыр. II. Гачарын өзүнү һамыдан јүксәк тутараг «Көјләрә һөкм едән бир чаһанкир» (сәһ. 121) адландырмасыны вә «јер үзүнүн аллаһы олмаг» иддиасында олдуғуну көстәрмәк мәгсәди дашыјыр. Гачар өзү һаггында чох јүксәк фикирдәдир, буна көрә дә о, һәр јердә өзү һаггында «бөјүк бир гүрурла» вә руһ јүксәклији илә данышыр. О,

Мән Гачар нәслијәм, шаһлар шаһыјам;
Мән дә јер үзүнүн бир аллаһыјам. (сәһ. 89) демәклә өзүнү һамыдан үстүн тутдуғуну бүтүн тәфәррүаты илә ајдын едир. С. Вурғун Гачарын өзү һаггында јүксәк фикирдә олдуғуну, онун гејри-тәвазө'кар симасыны данышығы васитәсилә ашкар етмәк үчүн бир сыра дил васитәләриндән вә үсуллардан истифадә етмишдир. Һәр шејдән әввәл, драматург Гачарын бу хүсусијјәтини әкс етдирмәк үчүн онун репликаларында «мән» әвәзлијиндән кениш истифадә етмишдир. Бу әвәзлик Гачарын репликаларында тез-тез тәкрар олунур, һәтта елә реплика вардыр ки, онун һәр бир мисрасында «мән» ишләнмишдир. Мәсәлән:

Вәтән! Чохму севир мәни о вәтән?
Мәнә һәчв јазыр һәр јолдан өтән...
Чох да тә'рифләмә мәнә вәтәни,
Бу гылынч олмаса јејәрләр мәни! (сәһ. 66).

Әсәрдә Гачарын иштирак етдији дөрд шәкилдә (5, 7, 8 вә 11-чи шәкилләр) «мән» әвәзлији бу вә ја башга формада 28 дәфә ишләнмишдир.

Гачар инсан ганындан вә евләр хараба гојмагдан зөвг алан бир чанидир. Гачар үчүн «тәбиәтин ән көзәл, мүкәммәл әсәри олан инсан» һечдир. О, бүтүн һәјаты боју инсаны тәфәккүрүн, инсани һиссин, инсан үчүн ләјагәтли олан кејфијјәтләрин нә олдуғуну анламамышдыр. Буна көрә дә инсан ганы баһасына һәр шеји етмәјә, өлкәләр фәтһ едиб ад газанмаг арзусу илә јашајыр. С. Вурғун Гачарын бу һәрислијини ајдын вә габарыг шәкилдә әкс етдирмәк үчүн онун данышығында ән сәчијјәви сөз вә ифадәләр ишләтмишдир. Гачарын репликалары арасында 22 дәфә сәсләнән «ган» сөзү бу сурәтин да-

хили аләмини ачмаг вә ону характеризә етмәк үчүн ән әсас васитәдир. Бу сөз Гачарын характеризә олунмасында ики мәсәләнин ајдынлашмасына хидмәт едир. Белә ки, бир тәрәфдән «ган» сөзүнүн ишләнмәси илә Гачарын һәјата, дүнјаја бахышы, онун фәлсәфәси мүәјјәнләшдирилмишдир. Гачар дүнјанын инкишафыны, һәјатын көзәллијини алныз ганда ахтарыр. Мәһз буна көрә дә о, «дүнја ган үстүндә бир ханимандыр» (сәһ. 64) мүддәасыны сөјләјир. Дикәр тәрәфдән исә «ган» сөзүнүн ишләнилмәси «мәним вичданым да, гәлбим дә гандыр»—дејән Гачарын гана сусамыш бир чәллад олдуғуну вә онун ган-ган дејәрәк, үмумбәдбәхтлијә сәбәб олан зүлмү, әдаләтдән гат-гат үстүн тутдуғуну әкс етдирмәк үчүн ишләнилмишдир. Мүәллиф Гачарын дүшүнчәси илә иши арасында вәһдәт јаратмаға чалышмышдыр.

Гачарын вәһши симасыны там мә'насилә әкс етдирмәк үчүн С. Вурғун онун сөз вә ифадәјә мүнасибәтини дә көстәрмишдир. Гачар бә'зән сөзү өз мүстәгим мә'насында ишләтмир, чаны бир, ганы бир олан ики доғма гардашы үз-үзә гојуб онларын бир-бирилә вурушмасыны әмр едәрәк күрчүләрин доғма гардаш олдуғуну билдикдә «Вәзир, бах! бу ојун доғрудан ләззәт олачаг!» дејир.

Гачарын данышығындакы «вурушмаг» әвәзинә «ојун» ишләдилмәси онун гансыз, залым бир шәхс олдуғуну ајдын көстәрир. Гачарын данышығыны фәрдиләшдирмәк үчүн С. Вурғун кобуд тә'сирли бир нечә сөз вә ифадәдән дә истифадә етмишдир. Әсәрин 7-чи шәклиндә, одлар-аловлар ичиндә јанан кәндин ағсаггалы нурани гоча көрпә ушагларын од ичиндә јандығыны, халгын пис күнә дүшдүјүнү Гачара әрз едиб ондан имдад диләјир. Лакин инсанлығын вә көрпә ушағын нә олдуғуну билмәјән сонсуз Гачар гочаны кобуд сөзлә тәһгир едәрәк дејир: «Јахшы! сус гоча көпәк!» (сәһ. 84).

Гачарын данышығында белә сөзләрдән истифадә олунмасы онун кобуд характердә олдуғуну ајдын сурәтдә мүәјјән едир. Гачар зүлмкар, вәһши, әдаләтсиз олдугу гәдәр дә кобуддур.

С. Вурғун Гачарын ән инчә хүсусијјәтләрини, дахили изтирабларыны (сонсуз олдуғуну, шикәстлијини), психоложисини, бир психолог-јазычы кими мүвафиг сөз, ифадә вә чүмләләрлә верә билмишдир.

Гачарын тәбиәтиндә бөјүк бир рәзиллик вардыр. О, өзүндән башга һеч кәси севмир, һамыны алчаг һесаб едир. Драматург Гачарын бу хүсусијјәтини әкс етдирмәк үчүн онун данышығында тәһгиредичи сөзләрдән вә бәнзәтмәләрдән исти-

фадә етмишдир. Әсәрин 8-чи шәклиндә Гачар Вагифлә гаршылашыркән Вагифин ити вә мә'налы сөзләри һәм Гачары, һәм Шејхи, һәм дә Гачарын вәзирини тәшвишә салыр, онлар бу бөјүк зәка гаршысында ачиз галырлар. Бу заман Гачар «Ди вер чавабыны, нә дурмусан? Дин! Һә... јенә дә дөјүкүр сарсаг көзләрин» (сәһ. 96) дејә өз вәзирини тәһгир едир. Әсәрин башга бир сәһнәсиндә Гачар Ибраһим ханын Дағыстана гачдығы хәбәрини Шејхдән ешитдикдә ону «кәлә баш дана» (сәһ. 85) адландырыб күлүр. Гачарын данышығындакы белә сөзләрлә бир тәрәфдән онун мәдәнијјәтсизлији, кобудлуғу көстәрилдији кими, о бири тәрәфдән дә онун өзүнү һамыдан үстүн тутмасы, әтрафдакылара алчаг, лагејд мүнасибәт бәсләмәси әкс олунмушдур. Гачарын өзүнү башга тәбәгәдән јүксәк тутмасы онун ајры-ајры сөзләриндә дә өз әксини тапмышдыр. Мәсәлән, о, гапычы илә данышаркән онун репликаларында «һајды» (сәһ. 63) сөзүнә тәсадүф олунур ки, бу сөз Гачарын гапычыја вә онун симасында ашағы тәбәгәјә олан лагејд мүнасибәтини билдирир.

Драматург Гачар сурәтинин данышығыны фәрдиләшдирмәк үчүн бир сыра идиоматик ифадәләрдән, чанлы халг данышығы сөзләриндән дә истифадә етмишдир. «Үзүлдүм дүнјанын һәр не'мәтиндән» (сәһ. 66). Бу чүмләдәки «үзүлдүм» сөзү әдәби дилдәки «мәһрум олмаг», «ајрылмаг», «узаглашмаг» сөз вә ифадәләринин чанлы данышыгда ишләнилән вариантыдыр.

Гачарын данышығы өз синтактик гурулушу е'тибарилә дә онун характеринә тамамилә ујғундур. Бурада јүксәк интонасија, бәдии әдәбијјат үчүн характерик олан нида вә суаллар данышыға тәбиилик вә инандырычылыг вермишдир.

«Вагиф» пјесиндә Шејх Алы, вәзир, Ибраһим хан, Илјас вә гары кими мәнфи сурәтләр дә өз данышыг хүсусијјәтләриндәки фәрди чәһәтләрә көрә башга сурәтләрдән фәргләнирләр.

3. Епизодик сурәтләр

С. Вурғун пјесдәки икинчи дәрәчәли вә епизодик сурәтләри дә чанлы вә инандырычы јаратмышдыр. О, бу сурәтләр үзәриндә өз јарадычылыг зәкасына малик устад бир сәнәткар гәләми илә ишләјәрәк онларын һәр биринә мәхсус тәкрар олунмајан данышыг тәрзи вә типик хүсусијјәтләри ахтарыб тапмыш вә бунун әсасында һәр сурәтин дахили аләмини, фәрди хүсусијјәтләрини оријинал үсулларла әкс етдирмишдир.

Мәһз буна көрә дә әсәрдәки Күрд Муса, Әлибәј, Гурбан киши, Шалико, Аршак, Әминә, Күлнар, Түкәзбан, Тамара, Хураман вә башга сурәтләр өз данышыг хүсусијјәтләринә көрә бир-бирләриндән ајдын сурәтдә сечилирләр.

Күрд Муса сурәти әсәрин мүсбәт сурәтләри сырасында хүсуси јер тутур. Муса халг ичәрисиндә бөјүмүш, халгын идракындан тәрбијә алмыш зәһмәткеш тәбәгәнин чанлы нүмајәндәсидир. О, кәндли һәрәкатынын мүбариз гәһрәманларындандыр. Халг үсјанына башчылыг едән Елдарын достудур.

Һәр бир сурәтин өз шүур сәвијјәсинә, өз хасијјәтинә ујғун бир тәрздә данышдырылмасы нөгтеји-нәзәриндән С. Вурғунун «Вагиф» әсәриндә олан кәндли сурәтләринин данышығы башга ичтимаи зүмрәјә малик олан сурәтләрин данышығындан чидди сурәтдә фәргләнир. Бу әсәрдә мәнфи типләр, хүсусән Шејх, Гачар вә вәзир нә гәдәр кобуд, сөз вә ифадә илә чыхыш едир, гәлиз, әрәб-фарс тәркибли ибарәләрлә данышырса, әксинә, шаирин мүсбәт гәһрәманлары олан халг нүмајәндәләри бир о гәдәр садә тәрздә данышыр, өз фикир вә дүшүнчәләрини, арзу вә истәкләрини өзләринә мәхсус тәбии сөз вә ифадәләрлә экс етдирирләр. Онларын данышыглары чанлы халг дилинә мәхсус сөз, ифадә вә чүмләләрлә долудур. Онлар әсәрдә халг гүввәсинин түкәнмәзлији символу кими экс олунмушлар. Күрд Мусанын данышығы чанлы халг дили лексикасы әсасында гурулмушдур. Бурада аз мигдар садә данышыг сөзләринә дә тәсадүф олунур. Мусанын данышығы, онун фәрди хүсусијјәтләрини тамамилә экс етдирир. Бу данышыг өз саһибинин савадсыз, лакин зәнкин дахили аләмә малик олдуғуну охучу вә тамашачыја ајдынлашдырыр.

Күрд Мусанын репликаларынын әксәријјәти әсрләрдән бәри халгын јарадыб-јашатдығы бајатылар вә мүдрик халг идракынын чанлы ифадәси олан аталар сөзү вә зәрб-мәсәлләр үзәриндә јарадылмышдыр.

Күрд Мусанын репликаларындакы «өлдүрмәк» мә'насыны ифадә едән «сәрчә кими боғмаг» (сәһ. 74), «әлә салмаг» мә'насыны ифадә едән «доламаг» (сәһ. 75) кими типик чанлы данышыг сөз вә ифадәләри, «ашна» (сәһ. 74), «кәдә» (сәһ. 74) кими садә данышыг сөзләри онун данышығыны фәрдиләшдирмиш вә диалогларына тәбиилик вә рәванлыг вермишдир. Бунунла јанашы әсәрдә чанлы халг дили дә мүһафизә едилмишдир.

Күрд Мусаны башга сурәтләрдән фәргләндирән хүсусијјәтләрдән бири дә онун аз сөз ишләтмәсидир. Даһа доғрусу, аз данышыб чох иш көрмәсидир. Әсәрин јалныз 6, 7 вә 10-чу шәкилләриндә иштирак едән Күрд Мусанын данышығы чәми 53 мисрадан ибарәтдир. Бу мисралардан һәтта бир нечәси бир вә ја ики сөздән ибарәтдир. Лакин буна бахмајараг драматург Муса сурәтини фәрди дил хүсусијјәтләри илә елә бир сәнәткарлыгла экс етдирмишдир ки, онун чанлы сурәти һеч бир заман охучунун шүурундан силинмир, бу аз мигдар сөз онун бүтүн мә'нәвијјатыны характеризә едир. Мәһз буна көрә дә Мусанын һәчмчә аз олан данышығы сон дәрәчә мә'налы вә тәбиидир. Онун иши илә данышығы арасында мөһкәм әлагә вардыр.

С. Вурғун мүсбәт сурәтләрин (еләчә дә башга сурәтләрин) данышығыны фәрдиләшдириб, хүсусиләшдирәркән бәдии јарадычылыгда чанлы халг дилиндән истифадә етмәјин ән көзәл нүмунәсини вермишдир. Бурада драматург өзүнүн «халгдан өјрәнмәдән бөјүк поезија јаратмаг олмаз»[1] мүддәасына тамамилә мувафиг һәрәкәт етмиш вә дил мәсәләсиндә бөјүк М. Ф. Ахундовун идејасыны давам вә инкишаф етдирмишдир.

---

[1] С Вурғун, «Совет поезијасы», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 8 јанвар 1955-чи ил.

Закир ХАСИЈЕВ
Товус рајону, Говлјар кәнд орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими.

«СИФӘТ» БӘҺСИНӘ АИД ИЛК ДӘРСИ НЕЧӘ ТӘШКИЛ ЕДИРӘМ

Дәрс тә'лимин әсас формасы олдуғундан, мән кечәчәјим һәр һансы бир мөвзуја габагчадан вә чидди һазырлашырам. Дәрсин һәчмини, мәгсәдини, һансы үсулла кечиләчәјини вә истифадә едиләчәк әјани васитәни әввәлчәдән мүәјјәнләшдирирәм. Мә'лумдур ки, һәр бир дәрсин сонунда шакирдләрә ев тапшырығы верилир. О чүмләдән, Азәрбајчан дили дәрсләриндә дә һәр мөвзу вә јарым мөвзулара аид ев тапшырығ верилир. Ев тапшырыгларынын синифдә дәгиг јохланылмасы исә чох вахт апарыр. Буна көрә дә шакирдләрә 1 вә 2 №-ли тапшырыг дәфтәрләри дүзәлтдирирәм. Вахташыры һәмин дәфтәрләри топлајырам. Тапшырыглары диггәтлә јохлајыб гијмәтләндирмәклә бәрабәр, шакирдләрин әксәријјәтиндә тәсадүф етдијим үмуми сәһвләри «јаддаш дәфтәрчәм»ә гејд едирәм. Бу сәһвләри доғуран сәбәбләри чидди сурәтдә өјрәнир вә онлары арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр көрүрәм.

Ев тапшырыгларыны јохладыгдан сонра «Исим» бәһсинин тәкрарына башлајырам. Бу бәһсин шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини бир даһа јохламаг вә һансы бәһси тәкрарла мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт едирәм:

1. Исим нәјә дејилир?
2. Исимләр өз мәзмуну е'тибарилә нечә јерә бөлүнүр?
3. Хүсуси вә үмуми исимләрин тә'рифини ким дејәр?
4. Исмин гурулушча нечә нөвү вар вә һансылардыр?
5. Дүзәлтмә исимләр нечә әмәлә кәлир?
6. Мүрәккәб исимләр һансы үсулла әмәлә кәтирилир вә нечә јазылыр?

7. Исмин нечә һалы вар вә бунлар һансылардыр?

Шакирдләрә вердијим суаллара мүвафиг чаваблар алыр вә һәр суала аид мисаллар да сөјләмәләрини тәләб едирәм. Бундан сонра, исимләр үзәриндә морфоложи тәһлил апармаг мәгсәдилә шакирдләрдән бирини јазы тахтасынын јанына чағырыб ашағыдакы чүмләни она јаздырырам:

«Мәктәбли интизамлы вә габагчыл олмалыдыр».

Бурада исми тапдырыб, морфоложи тәһлил етдирирәм. Шакирд исми белә тәһлил едир:

Бу чүмләдә «мәктәбли» сөзү исимдир, үмуми исимдир, тәкдир, адлыг һалдадыр, дүзәлтмә исимдир. «Мәктәб» садә исминә «ли» сөздүзәлдичи шәкилчиси артырмагла әмәлә кәтирилмиш дүзәлтмә исимдир. Чүмләдә мүбтәда јериндә ишләнмишдир.

«Исим» бәһсинин тәкрарындан сонра, кечмиш дәрсләјени дәрс арасында әлагә јаратмаг мәгсәдилә ашағыдакы суаллардан истифадә едирәм:

1. Дилимиздә нечә нитг һиссәси вардыр?
2. Нитг һиссәси нечә јерә бөлүнүр?
3. Әсас нитг һиссәләри һансылардыр?
4. Әсас вә көмәкчи нитг һиссәләри бир-бириндән нә илә фәргләнир?
5. Әсас нитг һиссәләриндән һансыны кечмишик?

— Биз әсас нитг һиссәләриндән исми кечмишик, — дејә шакирдләр чаваб верирләр.

— Ушаглар, бу күнкү дәрсимиздә әсас нитг һиссәләриндән бири олан «Сифәт»лә таныш олачағыг, — дејә јени дәрсин мөвзусуну шакирдләрә билдирирәм. Бундан сонра бир нәфәр шакирдә јазы тахтасында бу чүмләни јаздырырам:

«Кәндимиздә јарашыглы евләр тикилир».

Һәмин чүмләни шифаһи оларағ, грамматик тәһлил етдирмәк үчүн белә суаллар верирәм:

Суал — Кәндимиздә нечә евләр тикилир?

Чаваб — Кәндимиздә јарашыглы евләр тикилир.

Суал — Бу чүмләдә «евләр» сөзүнүн кејфијјәтини билдирән һансы сөздүр?

Чаваб — Бу чүмләдә «евләр» сөзүнүн кејфијјәтини билдирән «јарашыглы» сөздүр.

Бу заман «јарашыглы» сөзүнүн кејфијјәт билдирән сифәт олдуғуну дејирәм. Әламәт билдирән сифәтләри ајдынлашдырмаг үчүн исә башга бир шакирдә «Кәндимиз јашыл ағачлар ичәрисиндә итмишдир» чүмләсини лөвһәјә јаздырыб, шифаһи тәһлил етдирирәм:

Суал — Кәндимиз нечә ағачлар ичәрисиндә итмишдир?
Чаваб — Кәндимиз јашыл ағачлар ичәрисиндә итмишдир.
Суал — Бу чүмләдә ағачларын әламәтини билдирән һансы сөздүр?

Чаваб—Бу чүмләдә ағачларын әламәтини билдирән «јашыл» сөзүдүр. Мән «јашыл» сөзүнүн әшјанын әламәтини билдирән сифәт олдуғуну гејд едирәм.

Сифәтин әшјанын әламәт вә кејфијјәтини билдириб, нечә? нә чүр? вә ја һансы? суалларындан биринә чаваб олдуғуну јухарыдакы кими бир нечә мисалла шакирдләрә мәнимсәтдикдән сонра, синфә белә бир суалла мүрачиәт едирәм:

Суал—Биз бу күнкү дәрсимиздә нәји өјрәндик?

Чаваб—Биз бу күнкү дәрсимиздә әсас нитг һиссәләриндән бири олан сифәтин әламәт вә кејфијјәт билдирдијини өјрәндик вә с.

Бу суал-чавабдан сонра мән сифәтин тә'рифини бир-ики дәфә тәкрарән дејирәм:

Сонра сифәтин тә'рифини бир нечә шакирдә сөјләдир вә һансы суаллара чаваб вердијини мисалларла бир даһа ајдынлашдырырам.

Јени дәрс мәнимсәнилдикдән сонра, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) дәрслијиндән «Сифәт һаггында үмуми мә'лумат»ы өјрәнмәләрини вә «Сифәт» бәһсинә аид 83 №-ли тапшырығы евдә јеринә јетирмәләрини тапшырырам.

Нағы КҮНӘШЛИ

I, II вә IV СИНИФЛӘРДӘ АНА ДИЛИНИН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Ләнкәран рајонунда 2 нөмрәли мәктәбдә дәрс дејән синиф мүәллимләринин әксәријјәти кәнчләрдир. Буна бахмајараг һәмин мүәллимләрин әксәријјәти шакирдләрин тә'лим-тәрбијәсилә чидди мәшғул олур вә јүксәк мүвәффәгијјәтләрә наил олмаға бөјүк сә'ј көстәрирләр.

Мәһз буна көрә дә бу мәгаләдә биз һәмин кәнч мүәллимләрин I, II вә IV синифләрдә ана дили тә'лими саһәсиндәки иш тәчрүбәсиндән данышачағыг.

Дәрсин јахшы мәнимсәнилмәсиндә әјанилијин әһәмијјәти бөјүкдүр. Әјани кечилән дәрсдә шакирдләр дәрин билик алырлар. Шакирдләрин тәфәккүрү инкишаф едир. Буну нәзәрә алараг Минајә Ахундова савад тә'лими дөврүндә әјанилијә хүсуси фикир верир.

О, һәр бир јени өјрәдәчәји һәрфә аид әшјанын (мәсәлән, «ч» һәрфини кечәчәксә, чүчәнин, «ө» һәрфини өјрәдәчәксә, өрдәјин) шәклини габагчадан чәкиб синфә кәтирир. Һәмин шәкилләр үзрә мүсаһибә апарыр, сөзү тәһлил едир, сонра һәрфи шакирдләрә өјрәтмәјә башлајыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, кечилән бу вә ја дикәр һәрфи јадда сахламаг үчүн шәкилләр чох фајдалыдыр. Мәһз буна көрә дә М. Ахундова нәинки габагчадан чәкиб һазырладығы рәнкли шәкилләри, һәмчинин мүмкүн гәдәр һәмин әшјанын (мәсәлән, нар, топ, журнал вә с.) өзүнү дә синфә кәтирир. Шакирдләр нар шәклиндә—н һәрфи, топ шәклиндә—п һәрфи, журнал сөзүндә ж һәрфи өјрәнилиркән ушаглар узун мүддәт онлары јаддан чыхара билмирләр. Беләликлә, кечилән дәрсин мөһкәм мәнимсәнилмәси тә'мин едилир.

Кечилән дәрсин јахшы мәнимсәнилмәсиндә әјани васитә кими истифадә едилән әшјанын рәнки дә бөјүк рол ојнајыр.

Буна көрә дә Минајә Ахундова бу вә ја дикәр әшјанын садә шәклини шакирдләрә көстәрмәклә кифајәтләнмир. О, чәкдији шәкилләрин рәнкинә дә чох диггәтлә јанашыр. Чүнки әшјанын уіғун вә көзәл рәнкләнмәси шакирдләри даһа чох марағландырыр вә онларын бәдии зөвгүнү инкишаф етдирир. Бундан башга, ушаглар мүхтәлиф рәнкләрлә дә таныш олурлар ки, тә'лимин биринчи илиндә бунларын бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Кечилән һәрфләрин јахшы мәнимсәнилмәси үчүн Минајә Ахундованын истифадә етдији әјани үсуллардан бири дә бә'зи һәрфләрин ушаглар тәрәфиндән кәсилиб һазырланмасыдыр.

Минајә Ахундова һәр бир јени өјрәтдији һәрфи евдә кағыздан кәсиб кәтирмәји шакирдләрә тапшырыр. Шакирдләр мүәллимин тапшырығыны мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирирләр. Ушагларын евдә кағыздан кәсиб кәтирдикләри һәмин һәрфләрдән мүәллим кәсмә әлифба кими дә истифадә едир.

Савад тә'лими дөврүндә кәсмә әлифба ән көзәл әјани васитәдир. Синиф үчүн һазыр кәсмә әлифба олмадыгда мүәллим картондан вә ја галын кағыздан кәсмә әлифба һазырлајыр. Бу исә өјрәдилән һәрфләрдән јени сөзләр дүзәлдиб охумаг үчүн чох фајдалыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, «Әлифба» дәрслијиндә бә'зи сөзләр јарымчыг шәкилдә верилир. Сөздә бурахылмыш һәрф вә ја һечанын јеринә нөгтәләр гојулур.

Мәсәлән:

.гыз	а.	гар..	.ғач
..гыш	ја.	оғ...	а...
..ган	ба.	буғ..	со...

вә с.

Һәмин сөзләрдә бурахылмыш һәрфи (мәсәлән, гыз) вә ја һечаны (мәсәлән буғ..) мүәллимин тәклифи үзрә шакирдләр фикирләшиб тапыр вә сөзләри бүтөв охујурлар. Сөзләрин асанлыгла охунмасы үчүн мүәллим габагчадан кәсмә әлифба үзәриндә һәмин сөзләри дүздүрүр, сонра исә китабдан охудур.

Һечалар верилир, шакирдләр өзләри икинчи һечаны тапыб сөз дүзәлдирләр. Мәсәлән,

го..	чо..	Гоча	чораб
ба..	ча... вә с.	баба	чаваб

Минајә Ахундова әввәлчә кәсмә әлифбадан го-ча, ба-ба, чо-раб, ча-ваб сөзләрини һечаларла дүздүрүб охудур. Ушаг-

лар буну әјани сурәтдә көрүрләр. Һәмин сөзләрин әввәлчә биринчи вә ја икинчи, јахуд да әксинә биринчи һечасыны көтүрүб охудур. Һансы һечанын чатышмамасыны ушаглардан сорушур. Беләликлә, шакирдләр һәмин сөзләри охумаға һазыр олдугдан сонра китабдан охуја кечир.

Мәһз буна көрә дә Минајә Ахундованын шакирдләри бурахылмыш һәрф вә ја һечалары чәтинлик чәкмәдән тапыб сөзләри охујурлар.

Шакирдләри чүмлә үзәриндә ишләтмәк мәгсәдилә Минајә Ахундова синфә бир нечә шәкил кәтирир. Ушаглар шәкилләрә бахыб һәр шәкил үчүн белә гыса чүмлә гурурлар: «Довшан гачыр», «Балыг үзүр», «Гуш учур», «Хоруз банлајыр» вә с.

Мүәллим бу ишә бирдән-бирә башламыр. О, әввәлләрдә ушагларын шәкилләр үзрә гурдуглары чүмләләри јазы тахтасында гејд едир. Шакирдләр исә һәмин чүмләләри тахтадан көчүрүрләр. Јазы вәрдишләринә јијәләндикдән сонра исә шакирдләр мүстәгил јазмаға башлајырлар.

Мүәллим бә'зән дә јазы тахтасында тамамланмамыш чүмләләр гејд едир. Мәсәлән: Дилбәр китаб... (охујур), Нәнә чораб... (тохујур), Дәрзи палт... (тикир). **«Охујур», «тохујур», «тикир»** сөзләри чүмләләрин алтында јазылыр. Мүәллимин тәклифи үзрә шакирдләр һәр сөзүн һансы чүмләјә аид олдуғуну тапыб нөгтәләрин јериндә јазырлар.

Дәрс илинин илк күнләриндән Минајә Ахундова шифаһи суаллара чаваб вермәји шакирдләрә өјрәдир. Лакин икинчи јарым илдән исә суаллара јазылы чаваб вермәји шакирдләрә өјрәтмәјә башлајыр.

Минајә Ахундова әввәлләр суаллары чох садә шәкилдә тәртиб едир. Белә ки, шакирдләр суаллара өзләриндән 1—2 сөз әлавә етмәклә чаваб верирләр. Биз һәмин суалларын бир нечәсини нүмунә мәгсәдилә ашағыда веририк.

1. Инди илин һансы фәслидир?
2. Гышда һава нечә олур?
3. Гышда күнләр нечә олур?
4. Гышда нә јағыр вә с.

Һәмин суаллара шифаһи чаваблар вердикдән сонра шакирдләр дәфтәрләринә ашағыдакы чүмләләри јазырлар.

«Инди гыш фәслидир. Гышда һава сојуг олур. Күнләр узаныр. Гышда гар јағыр».

Минајә Ахундова хүсусилә III рүбүн ахырларында суаллара јазылы чаваб вермәк ишини даһа да мүрәккәбләшдирир.

Беләликлә, верилән суаллара алынан чаваблар кичик бир һекајәјә чеврилир.

Минајә Ахундова шакирдләрдә коллектив сурәтдә кичик инша јаза билмәк габилијјәтини дә инкишаф етдирмәјә башлајыр. Бу мәгсәдлә дә о, ушагларын аилә, мәктәб һәјатына аид шәкилләрдән сәмәрәли истифадә етмәјә чалышыр.

«Ана дили» дәрслијиндә һекајә гурмаг үчүн мараглы шәкилләр вардыр. Мәсәлән, «Мај бајрамы», «Колхозда јаз ишләри», «Колхоз тојуглары» вә с.

Минајә Ахундова әввәлчә шәкилләр үзәриндә гыса мүсаһибә апарыр. Јазы тахтасына суал чүмләләрилә план гејд едир. Һәмин план үзрә шәклин мәзмунуну 2 ушаға нағыл етдирир. Сонра исә шакирдләр һәмин плана әсасән сәрбәст олараг кичик һекајә гурмаға башлајырлар. Гурулмуш һекајәни мүәллим јазы тахтасында гејд едир. Ушаглар исә һәмин һекајәни јазы тахтасындан дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Үмумијјәтлә, шәкил үзрә һекајә гурмаг үчүн верилмиш план садә, суал шәклиндә гурулмуш 3—4 маддәдән ибарәт олур. Шакирдләр исә һәмин плана әсасән 4—5 чүмләдән ибарәт олан кичик инша јазырлар.

Тәчрүбә көстәрир ки, I синифдә мүшаһидәләр үзәриндә апарылан јарадычы јазылар шакирдләрдә мүшаһидәчилијин, тәфәккүрүн вә нитгин инкишафына чох көмәк едир. Буна көрә дә Минајә Ахундова мүшаһидәләр үзрә апарылан јарадычы јазылардан да сәмәрәли истифадә етмәјә чалышыр.

Мәсәлән, «Јаз» мөвзусу үзрә шакирдләрин шәхси мүшаһидәләрини јекунлашдырдыгдан, јаза аид бир сыра сөзләри ајдынлашдырдыгдан вә мәнимсәтдикдән сонра Минајә Ахундова инша јаздырмаг мәгсәдилә шакирдләрә тәхминән белә бир план верир:

1. Јазын кәлмәси, 2. Битки вә ағачларын ајылмасы, 3. Гушларын кәлмәси, 4. Јаз ишләри.

Минајә Ахундова һәмин планын маддәләрини 1—2 ушаға охудур. Сонра исә шакирдләр һәмин план үзрә јаз һаггындакы мүшаһидәләрини нағыл едирләр. Гурдуглары чүмләләр тәһлил едилдикдән сонра шакирдләр белә инша јазырлар:

«Гыш гуртарды. Көзәл јаз кәлди. Ағачлар јарпагланды. Исти јерләрә көчән гушлар гајыдыб кәлди. Бағ вә бостанларда јаз ишләри башланды».

Биз бир чох шакирдин һәмин мөвзу үзрә нисбәтән тәкмилләшмиш инша јазыларына да раст кәлирик. Мәсәлән,

«Сојуг гыш кетди. Көзәл јаз кәлиб чатды. Отлар көјәрди. Ағачлар јашыл јарпагларла бәзәнди. Бағчаларда әлван күлләр ачылды. Гушлар нәғмә охумаға башладылар».

Минајә Ахундованын тәчрүбәси көстәрир ки, мүшаһидәләр үзрә апарылан јарадычы јазы ишләри ушаглары даһа чох марагландырыр. Онлар белә јазы ишләрини даһа мараглa јазмаға чалышырлар.

Бәдии әсәрин мәзмунуну јахшы баша дүшмәк вә онун әһәмијјәтини дәриндән дәрк етмәк үчүн сәмәрәли јоллардан бири ифадәли гираәтдир. Бу вә ја дикәр бәдии әсәри ифадәли охуја билмәк ејни заманда онун мәзмунунун нә дәрәчә мәнимсәнилмиш олдуғуну да әјани сурәтдә көстәрир.

Р. Кәримова I синифдә гираәтин ифадәли олмасына чох фикир верир.

Ифадәли гираәтин башлыча шәрти охунмуш бу вә ја дикәр материалын баша дүшүлмәсиндән ибарәтдир. Буна көрә дә Р. Кәримова охунмуш мәтнин даһа дәриндән баша дүшүлмәси үчүн гираәтин ифадәли олмасына даһа чох тәләбкарлыгла јанашыр. Әкәр шакирдләр ифадәли охумаға наил ола билмирләрсә, мүәллим өзү ифадәли гираәт нүмунәси верир. Бунунла бирликдә мүәллим ифадәли гираәтин башга үсулларыны да ушаглара өјрәдир: охунмуш мәтндән асылы олараг сәси алчалтмағы вә ја учалтмағы вә ја сәсcиз оху гајдаларыны да шакирдләрә өјрәдир.

Мүәллим көстәрир ки, нә чүр сәслә, тонла бу вә ја дикәр әсәрдә иштирак едәнләрин характер хүсусијјәтләрини охумаг лазымдыр.

Бунунла бәрабәр Р. Кәримова дурғу ишарәләриндә грамматик фасиләни көзләмәји, нөгтәдә сәси алчалтмағы, суал нида чүмләләрини тәләб олунан интонасија илә охумағы да шакирдләрә өјрәдир.

Мүәллим бир чүмләнин ахырында олан дурғу ишарәсини башгасы илә әвәз етдикдә (мәсәлән, нөгтәни суал ишарәси, суал ишарәсини нида ишарәсилә вә с.) интонасијанын нечә дәјишмәси үзәриндә шакирдләри ишләдир.

Р. Кәримова ифадәли гираәт дәрсләриндә ашағыдакы гајдалары көзләмәји шакирдләрдән тәләб едир:

1) чаваб верән јолдашын охусуну динләмәк;
2) чағырылмыш шакирд дүзкүн, шүурлу, ифадәли охумалыдыр;
3) охунмуш сөзү бир нечә дәфә тәкрарламамаг.
4) сөз вә һечалары тәһриф етмәмәк;
5) сөзләрин ахырыны «јемәмәк».

Гираәти гијмәтләндирәркән мүәллим бу вә ја дикәр гијмәти нә үчүн вердијини шакирдләрә изаһ едир.

Пис гијмәт алан шакирдә нөгсанларыны дүзәлтмәк үчүн Р. Кәримова јоллар көстәрир, мәсләһәтләр верир.

Тәчрүбә көстәрир ки, анчаг белә шәраитдә апарылан учот шакирдләрин гираәт вәрдишләринин тәкмилләшдирилмәси ишиндә ән гүввәтли васитә ола биләр.

Мүәллим гираәт заманы шакирдләрин сөзләри нечә тәләффүз етмәләрини диггәтлә изләјир. Бурахылмыш сәһвләри мүәллим, еләчә дә ушаглар өзләри дүзәлдирләр. Шакирд бир сөзү тәһриф етмишдирсә, мүәллим һәмин сөзү јенидән охумағы она тәклиф едир. Әкәр бир нечә сөз тәһриф олунмушдурса, мәтнин сәһвләр бурахылан бүтүн һиссәси һәмин шакирд тәрәфиндән тәкрар ифадәли олараг охунур.

Шакирдләрин диггәтини фәаллашдырмаг мәгсәдилә Р. Кәримова гираәт заманы бурахдыглары сәһвләри дүзәлтмәјә шакирдләрин өзләрини мәчбур едир. Мүәллимин тәчрүбәси көстәрир ки, бу нөв иш шакирдләрин диггәтини фәаллашдырыр, еләчә дә онларын ифадәли гираәт бачарығыны инкишаф етдирир.

Ифадәли гираәт дәрсләриндә бүтүн шакирдләр диггәтлә мәтнин охунмасыны изләјирләр. Гираәт заманы бурахылмыш сәһвләрин дүзәлдилмәси исә мүтәшәккил бир сурәтдә кечирилир: шакирдләр әлләрини галдырыр вә бурахылмыш сәһвләри мүәллимин тәклифи илә дүзәлдирләр.

Гираәтин әсас кејфијјәти онун шүурлу олмасыдыр. Шүурлу гираәт вәрдишләри тәрбијә етмәк мәгсәдилә Р. Кәримова шакирдләрин һәр бир сөзүн мә'насыны, һәр чүмләдәки фикри ајдын баша дүшмәләринә, охунмуш мәтнин әсас мәзмунуну мүәјјәнләшдирмәк бачарығына наил олмаларына чалышыр.

Р. Кәримова чәтин сөзләри мүмкүн гәдәр әјани васитәнин көмәјилә изаһ едир. Бу мәгсәдлә дә шакирдләрин мүшаһидәләриндән истифадә едир. Мәсәлән, гарын јағмасы үзәриндә мүшаһидә апардыгдан сонра «Гыш» ше'рини изаһатсыз олараг ушаглар ајдын баша дүшүрләр.

Р. Кәримова охунмуш мәтнин нә дәрәчәдә шүурлу мәнимсәнилдијини јохламаг үчүн суаллар вериб чаваблар алмагла кифајәтләнмир. О, охунмуш мәтнин абзасларла нағыл олунмасыны да шакирдләрдән тәләб едир. Бу исә шакирдләрин тәфәккүрүнүн сәрбәст инкишафына көмәк едир.

Шакирдләрдә сур'әтли гираәт вәрдишләри тәрбијә етмәк үчүн Р. Кәримова ајдын охунмуш вә тәһлил едилмиш мәтн-

ләрдән истифадә едир. «Ағ бојунбағы», «Сәрчәләр», «Јанғын ити», «Сајыг пионер» вә с. бу чәһәтдән мәгсәдәујғундур.

Бунунла јанашы олараг мүәллим сечмә гираәтдән дә истифадә едир: мүәллимин тапшырығы илә шакирдләр охунмуш мәтндән верилмиш суаллара чаваблар ахтарырлар. Шакирдләр бу вә ја дикәр суала ујғун олараг тапдыглары чавабы әввәлчә сәссиз (өзләри үчүн), сонра исә мүәллимин тәклифи илә учадан охујурлар.

Синифдә гираәт шакирдләрин синифдәнхарич гираәтини дә истигамәтләндирмәлидир. Синифдә оху дәрсинин дүзкүн тәшкили—шакирдләрин синифдәнхарич шүурлу охусуна јолдур.

Р. Кәримова синифдәнхарич охуја мараг ојатмаг мәгсәдилә мүәјјән нағыл вә ја һекајәнин евдә охунмаларыны шакирдләрә тапшырыр. Шакирдләр исә һәмин китабы евдә мүстәгил олараг охујурлар.

Бә'зән дә мүәллим һекајә вә ја нағылын башланғычыны охујур, евдә исә ону ахыра гәдәр охумағы шакирдләрә тәклиф едир.

Белә оху, ушаглар үчүн даһа чох маралы олур. Онлар һекајәнин вә ја нағылын галан һиссәсиндә бир һадисә вә ја бир сурәт һаггында нә олачағы илә чох мараглаңырлар. Буна көрә дә һекајәнин вә нағылын ардыны ушаглар евдә даһа һәвәслә охујурлар.

Белә һалларда синифдәнхарич гираәтә мараг үмумијјәтлә даһа да артыр. Ушаглар башга нағыл вә ја һекајәни дә өзләри охумаға башлајырлар. Әлифбаны кечиб гуртардыгдан сонра Р. Кәримова шакирдләри синифдәнхарич гираәт үзәриндә ишләтмәјә башлајыр.

Р. Кәримова мәктәб китабханасындан китабчалар алыб ушаглара пајлајыр. Ушаглар хошладыглары китаблары көтүрүб охујурлар.

Ушагларын евдә синифдәнхарич охусуна нәзарәт етмәк үчүн Р. Кәримова валидејнләрә дә фајдалы мәсләһәтләр верир. Мүәллимин мәсләһәтилә валидејнләр ушаглар үчүн јени ушаг китаблары алыр вә бунларын охунмасына сә'ј едирләр. Биринчи синифдә гираәт дәрсләрини сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн Р. Кәримова аз зәһмәт чәкмир. О, һәр шејдән әввәл, «Ана дили» китабы илә таныш олур, һәр мәтн һаггында фикирләшир, мүхтәлиф әсәрләри дә тематик група бирләшдирир, онлары мүрәккәблијинә көрә ајырыр.

II синифдә Ш. Сәмәдованын да гираәт дәрсләри чох мараглы вә јүксәк сәвијјәдә кечир.

Ш. Сәмәдова һәр гираәт дәрсинә габагчадан чидди һазырлыг көрүр; тәкрар едәчәји вә јени кечәчәји бәдии әсәри (һекајә, ше'р, тәмсил) нәзәрдән кечирир, бурадакы чәтин сөзләри, ифадәләри мүәјјәнләшдирир вә күндәлик планына гејд едир. Бундан башга, мүәллим тәкрар едиләчәк вә јени охуначаг әсәрә аид лазыми әјани васитәни дә габагчадан һазырлајыр. Дәрсдә шакирдләри фәаллашдыран фајдалы үсуллардан истифадә етмәјә чалышыр.

Ш. Сәмәдова күндәлик планына әсасән «Китаблары севин» мәтнини тәкрар етмәли, Б. Ваһабзадәнин «Китаб» ше'рини кечмәли иди.

Кечән дәрси тәкрар етмәк, мөһкәмләтмәк вә јени дәрслә әлагә јаратмаг үчүн Ш. Сәмәдова:

— Ушаглар, ким дејәр, кечән дәрсимиздә нә кечмишдик —дејә синфә мүрачиәт етди. Бүтүн ушаглар бир нәфәр кими әл галдырдылар. Һамы чаваб вермәјә, өз билијини көстәрмәјә чалышырды. Ачыг һисс олунурду ки, бүтүн синиф кечән дәрси («Китаблары севин») јахшы мәнимсәмишдир. Бүтүн синфин чаваб вермәјә һазыр олдуғуну, өз сәмәрәли зәһмәтинин нәтичәсини көрән мүәллим севинир, шакирдләринә ифтихарла нәзәр јетирирди.

— Мүәллим, кечән дәрсдә биз «Китаблары севин» мәтнини охумушдуг.

Мүәллим суал-чаваба башлады:

Мүәллим—Ушаглар, мүәллим нә һаггында сөһбәт ачды?

Шакирд—Мүәллим тәмизлик, сәлигә һаггында сөһбәт ачды.

Мүәллим—Ушагларын чохунун китабы вә дәфтәри нечә иди?

Шакирд—Ушагларын чохунун китабы, дәфтәри сәлигәли вә тәмиз иди.

Мүәллим—Китабларын үстү нечә иди?

Шакирд—Ушаглар китабларын үстүнә рәнкли кағыз чәкмишдиләр. Үстүндә исә китабын адыны јазмышдылар.

Мүәллим—Доғрудур, инди дә дејин көрүм, мүәллим нә үчүн бир нечә ушағын китабындан разы галмады?

Шакирд—Бир нечә ушағын китабы чох чиркли иди. Китабларын үзү чырылмышды.

Мүәллим—Мүәллим әлиндәки китаблары ушаглара көстәриб нә деди?

Шакирд—Бу, әлбәттә јарамаз. Сизә билик, тәрбијә верән китабы севин вә тәмиз сахлајын.

Мүәллим—Ушаглар, инди биз шаир Бәхтијар Ваһабзадәнин «Китаб» ше'рини охујачағыг,—дејә јени дәрсин мөвзусуну е'лан етди. Сонра мүәллим «Китаб» ше'ри һаггында мүсаһибәјә башлады. Мүсаһибә заманы Ш. Сәмәдова ше'рдә чәтин сөзләри (нур, сирр вә с.), ифадәләри: китаб бөјүк мүәллимдир. «Ајағы јохдур—һәр јери гарыш-гарыш кәзир, көзү јохдур—дүнјаны көрмәк үчүн көз верир, дили јохдур—һәр шеји хәбәр верир, үрәји јохдур—сөһбәтилә үрәкләри дөјүндүрүр» вә с. ифадәләри шакирдләрә изаһ едир.

Беләликлә, мүәллим «Китаб» ше'ринин ифадәли охунмасына башлајыр.

Мүәллим ифадәли, дүзкүн, нүмунәви гираәтлә бүтүн шакирдләрин диггәтини өзүнә чәлб едир.

Мүәллимин тә'сирли гираәти шакирдләрин оху техникасына бөјүк тә'сир көстәрир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, Ш. Сәмәдованын дәрс дедији шакирдләрин чоху бәдии әсәрә бөјүк мараг көстәрир, ше'ри, тәмсили ифадәли, дүзкүн охумағы јахшы бачарырлар.

Лакин буна бахмајараг Ш. Сәмәдова гираәт заманы ушагларын ше'ри дүзкүн, ајдын, анлашылан тәрздә охумаларына, өз сәсләрини нечә ифадә етмәләринә чидди диггәт јетирирди ки, бунлар да ифадәли гираәтин ән мүһүм шәртләриндән биридир.

Мүәллим «Китаб» ше'рини шакирдләрә ифадәли охутдурдугдан сонра дәрси јекунлашдырмаг мәгсәдилә габагчадан һазырладығы әјани васитәни—плакаты тахтадан асмышды. Һәмин плакатда ашағыдакы сөзләр јазылмышды.

Китаб бизим ән јахын достумуздур.
Китаб бизә билик верир.
Мәктәб китабханасына үзв јазылын.
Алдығыныз китабы охујун вә вахтында гајтарын.
Елм—билик хәзинәси олан китаблары севмәк һәр бир мәктәблинин борчудур.

Плакатдакы сөзләри 2—3 шакирдә охутдурдугдан вә изаһ етдикдән сонра Ш. Сәмәдова «Китаб» ше'рини евдә әзбәр өјрәнмәји тапшырды.

«Марал вә бујнузлары» һекајәсинин охунмасы да чох марагла кечмишдир.

Мүәллим јени кечәчәји дәрслә әлагәдар олараг «Марал» шәклини тахдадан асды вә һәмин шәклә диггәтлә бахмағы ушаглара тәклиф етди. Ушаглар диггәтлә шәклә бахдыгдан сонра мүәллим, маралын бәдән гурулушуна, ајагларынын зә-

рифлијинә, ири, узун бујнузларына шакирдләрин диггәтини чәлб етди. Сонра шәкил үзәриндә мүсаһибә апарараг онлара марал һаггында гыса мә'лумат верди. Һекајәдә раст һәләчәкләри чәтин сөзләри (**фәрәһләнди, гәмләнди** вә с.) јери кәлдикчә мүсаһибәсиндә, чүмләләр ичәрисиндә изаһ етди. Белә һазырлыгдан сонра Ш. Сәмәдова «Марал вә бујнузлары» һекајәсини өзү бир дәфә ифадәли охуду. Биринчи үч чүмләни севинчлә, күләр үзлә охујур: **1) бир дәфә марал бәрк сусамышды. О, су ичмәк үчүн чајын гырағына кәлди. Бу заман марал суда өз бујнузларыны көрүб фәрәһләнди.**

Бирдән онун көзү ајагларына саташды. О саат гәмләнди вә өз-өзүнә:

— Һејф ки, ајагларым назик вә чиркиндир, деди». Маралын сөзләрини мүәллим һејфсиләнмәк ифадә едән шәкилдә охуду. Чүнки марал бу сөзләри («һејф ки, ајагларым назик вә чиркиндир») мәһзун һалда ифадә едир.

Бундан сонракы һиссәни исә мүәллим һәјәчанла охујур:

«Бу заман бир овчу чыхыб, ону вурмаг истәди. Овчуну көрән марал гачмаға башлады. Кәлиб мешәјә чатды. Овчу ондан әл чәкмәк истәмир, маралын далынча јүјүрүрдү. Марал гачыб гуртармаг үчүн мешәнин галын јеринә чатмаг истәјирди.

Бу заман онун бујнузлары ағачын будагларына илишди вә маралы гачмаға гојмады.

Марал өз-өзүнә дејирди:

— Мән нә ахмағам. **Ајагларым назик вә чиркиндир,— дејә онлардан ачығым кәлирди. Амма, бу назик ајагларым мәни дүшмәндән гуртарды. Фәрәһләндијим бујнузларым исә мәни өлүмә верди».**

Һекајәнин бу сонунчу һиссәсини исә мүәллим пешиманлыг шәклиндә охуду. Чүнки фәрәһләндији бујнузлар һаггында дедији сөзләрдән марал чох пешиман олмушду.

Бундан сонра, мүәллим «Марал вә бујнузлары» һекајәсини бир дәфә сәссиз, ифадәли охумаға һазырлашмаларыны шакирдләрә тапшырды.

Шакирдләр һекајәни сәссиз охујуб, мәзмуну илә танып олдугдан сонра мүәллим ону учадан охумаға башлајыр. О, һекајәни ашағыдакы һиссәләрә ајырыр:

I һиссә:

«Бир дәфә марал сусамышды» чүмләсиндән «...чиркиндир, деди» чүмләсинә гәдәр;

II һиссә:

«Бу заман бир овчу чыхыб ону вурмаг истәди» чүмләсиндән, «Бу заман онун бујнузлары ағачын будагларына илишди»...» чүмләсинә гәдәр.

III һиссә:

«Марал өз-өзүнә деди:» чүмләсиндән «... мәни өлүмә верди» чүмләсинә гәдәр.

Ш. Сәмәдова һәр һиссәни бир ушаға ифадәли охудур, һәр һиссәјә аид шакирдләрә, ујғун суаллар вермәклә дәрси јекунлашдырды.

I һиссәјә аид суаллар:

1. Марал су ичмәк үчүн һараја кәлмишди?
2. Марал нә үчүн гәмләнди?

II һиссәјә аид суаллар:

1. Овчуну көрән марал нә етди?
2. Марал нә үчүн гача билмәди?

III һиссәјә аид суаллар:

Марал нә үчүн өзүнү ахмаг адландырды?

Ифадәли гираәтин бир нөвү дә ролларла охумагдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, ифадәли гираәтин бу нөвү һәм ушаглар үчүн марағлы олур, һәм дә гираәтин ифадәли олмасыны тә'мин едир. Ш. Сәмәдова «Һөрмәт етмәк лазымдыр», «Ағачларын бәһси», «Сеһирли сөз», «Јахшы иш» вә с. бәдии әсәрләри кечдикдә диалоглу гираәтдән сәмәрәли истифадә едир.

Ш. Сәмәдова бу вә ја дикәр әсәри синифдә ифадәли охутдурмагла кифајәтләнмир. О, ушагларын синифдәнхарич охудуглары бәдии әсәрләрин дә ифадәли охунмасына мүнтәзәм рәһбәрлик едир.

Ш. Сәмәдова ушаглардан тәләб едир ки, һекајәни охујаркән орада иштирак едәнләрин сөзләрини тәләб олунан интонасија илә охусунлар.

Беләликлә, Ш. Сәмәдова II синифдә ушагларын бәдии зөвтләринин артмасына, ифадәли гираәт вәрдишләринин мөһкәмләнмәсинә наил олур.

Синифдәнхарич гираәт шакирдләрин синифдә алдыглары билији тамамлајыр, дәринләшдирир вә кенишләндирир. Мәһз буна көрә дә Мәрјәм Ахундова IV синифдә шакирдләрин синифдәнхарич гираәтилә чидди мәшғул олур.

Мәрјәм Ахундова синифдәнхарич гираәти бүтүн дәрс или мүддәтиндә мүәјјән план әсасында давам етдирир. О, һәлә дәрс илинин илк күнүндә синифдәнхарич охуначаг китаблары, нағыл вә һекајәләри мүәјјәнләшдирир, мәктәбин китабхана мүдири илә бирликдә һәр руб үчүн ајрыча олараг сијаһы һазырлајыр вә һәмин китабларын вахтында охунмасына чидди нәзарәт вә рәһбәрлик едир.

Мәрјәм Ахундованын синифдәнхарич гираәт үзрә кечирдији илк мәшғәләләрин бир нечәсини нүмунә мәгсәдилә ашағыда веририк.

Биринчи мәшғәлә: Синифдәнхарич гираәтин тәшкили.

Мәшғәләнин мәгсәди: Синифдәнхарич вахтларда китаб охумаг гајдаларыны шакирдләрә изаһ етмәк.

1) Китабы нечә охумалары вә гираәт заманы бурахдыглары нөгсанлар һаггында шакирдләрлә сөһбәт;

2) Синифдәнхарич охунун әһәмијјәти һаггында мүсаһибә.

Мүсаһибә заманы Мәрјәм Ахундова китабын инсан үчүн олан бөјүк әһәмијјәтини беләизаһ едир: а) китаб бизи әтраф мүһитлә таныш едир; б) вәтәни севмәјә өјрәдир; в) совет адамынын јахшы кејфијјәтләрини биздә тәрбијә едир; г) тәфәккүрүмүзү вә нитгимизи инкишаф етдирир; д) китаб бизим достумуздур; е) китаб бизим савадымызы артырыр.

Бунларла бәрабәр, Мәрјәм Ахундова М. Горкинин китаб һаггындакы сөзләрини дә шакирдләрә хатырладыр.

О, китаба нә чүр мүнасибәт бәсләмәк гајдаларыны да ушагларын јадына салыр вә һәмин гајдалары дәфтәрләринә јазмағы шакирдләрә тәклиф едир: алдығын китабын чилдинә кағыз чәк; охујаркән китабы гатлама; узанмыш һалда китаб охума; китабы тәмиз столун үстүнә гој; чиркли бармагла китабы вәрәгләмә; китабы охумадан габаг әлләрини ју вә с.

Бундан сонра исә мүәллим охунмуш китабларын һесаба алынмасы формасы илә шакирдләри таныш едир.

Бу мәгсәдлә дә о, ашағыда верилмиш һесабаалма формасыны јазы тахтасында чәкир вә изаһ едир, шакирдләр исә һәмин форманы дәфтәрләринә көчүрүрләр:

Китабын ады	Мүәллифи	Китабын гыса мәзмуну	Китабда мәним нә хошума кәлди	Бу китабы нә үчүн охумаг лазымдыр

Һәр рубдә мүәллим синифдәнхарич охуначаг китаблар һаггында шакирдләрә мә'лумат верир вә сијаһыны онлара охујур. Шакирдләр һәмин сијаһынын чилдиндә «Биринчи рубдә мән нә охујачағам» сөзләрини дәфтәрләринин илк сәһифәләринә көчүрүрләр.

Мәрјәм Ахундова синифдәнхарич охунмуш китабларла әлагәдар олараг шакирдләрә ев тапшырыглары да верир. Мәсәлән, синифдәнхарич охунмуш китаб һаггында мүәјјән суаллара чаваб һазырламаг, тәклиф олунмуш китаблары тәһлил етмәк вә с.

Һәмин сијаһылара дахил едилмиш бир нечә китабы нүмунә мәгсәдилә ашағыда веририк.

Низами Кәнчәви—«Фитнә», «Шаһ вә хидмәтчи», М. Ибраһимов—«Азад», Ч. Мәммәдгулузадә—«Гузу», Мир Чәлал—«Ики рәссам», А. Шаиг—«Нүшабә», И. Туркенев—«Муму», А. Голубова—«Уржумлу ушаг», М. Горки—«Архип баба вә Љонка», В. Мајаковски—«Һансы сәнәт јахшыдыр» вә с.

Евә тапшырыг: А. Голубованын «Уржумлу ушаг» китабыны охумаг вә ашағыдакы суаллара чаваб һазырламаг:

1. С. М. Киров нә чүр аиләдән олмушдур? 2. Серјожа Костриков чар һөкумәтини нечә охумушдур? 3. О, нечә ингилабчы олду?

Киров һаггында мә'лумат һазырламаг.

Икинчи мәшғәлә. С. М. Киров һаггында охунмуш китабы тәһлил етмәк.

Мәшғәләнин мәгсәди: чар һөкумәти дөврүндә зәһмәткешләрин ушагларынын ағыр һәјаты илә шакирдләри таныш етмәк вә зәһмәткешләрин дүшмәнләринә гаршы мәктәблиләрдә нифрәт һисси тәрбијә етмәк:

I. С. М. Кировун портретини јазы тахтасындан асмаг вә алтында онун өлдүјү вә анадан олдуғу тарихи (1886—1934) гејд етмәк.

II. Охунмуш китабдан истифадә едәрәк С. М. Кировун ушаглығы дөвру һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат вермәк.

Шакирдләрә ашағыдакы суаллары вермәк:

1. С. М. Кировун валидејни ким олмушдур? 2. Онлар нечә јашајырдылар? 3. Валидејни өлдүкдән сонра Серјожа кимин јанында тәрбијә алмышдыр? 4. О ушаг евинә нечә дахил

олмушдур? 5. Ушаг евиндә ушаглар нечә јашајырдылар? 6. Серјожа Костриков нечә охумушдур? 7. О, нечә ингилабчы олду?

III. Суал-чаваблa мүсаһибә апармаг: 1. Охудуғунуз китабда ән чох нә сизин хошунуза кәлди? 2. Биз нә үчүн бу китабы охумалыјыг? 3. Чар һөкумәти дөврүндә зәһмәткешләрин ушаглары нечә јашајырдылар? 4. Һазырда Совет өлкәсиндә ушаглар нечә јашајырлар?

IV. **Евә тапшырыг:** нөвбәти мәшғәлә үчүн А. П. Гајдарын «Тимур вә онун командасы» әсәрини охумаг вә «Тимур вә онун командасы» китабынын мәзмуну үзрә суаллара чаваблар һазырламаг: бу әсәрдә Гајдар кими тәсвир етмишдир? Өз командасыны тәшкил етмәјә Тимуру нә мәчбур етмишдир? Тимурун командасы илә Квакинин командасы арасында нә фәрг вар? Биз нә үчүн Тимурун командасыны севирик?

Үчүнчү мәшғәлә. А. Гајдарын «Тимур вә онун командасы» әсәринин мәзмунунун тәһлили.

Мәшғәләнин мәгсәди: А. Гајдарын «Тимур вә онун командасы» әсәринин гираәтиндән истифадә едәрәк ушагларда коллективчилик вә гаршылыглы јардым һисси тәрбијә етмәк.

I. А. П. Гајдарын портретини јазы тахтасындан асмаг вә портретин алтында ашағыдакы сөзләри јазмаг.

«А. П. Гајдар ушагларын достудур».

II. Мүәллим габагчадан һазырладығы суаллар үзрә шакирдләрин Гајдарын һансы әсәрләрини охудугларыны өјрәнир. Гајдардан охудуглары һекајәләрин гыса мәзмуну нағыл едирләр.

III. Мәрјәм Ахундова суал-чаваб үсулу илә Гајдарын «Тимур вә онун командасы» әсәринин мәзмуну шакирдләрин нечә баша дүшдүкләрини јохлајыр:

1. «Тимур вә онун командасы» әсәриндә иштирак едән әсас шәхсләр кимләрдир? 2. Тимур нә үчүн команда тәшкил етди? 3. Тимурун командасы нә чүр јахшы ишләр көрмүшдүр? 4. Квакин командасы нә илә мәшғул олурду? 5. Бу китабдан биз нә өјрәнирик?

IV. Мүәллим сон сөзү илә «Тимур вә онун командасы» әсәриндән нәтичә чыхарыр:

А. П. Гајдар «Тимур вә онун командасы» китабында һәгиги бир һәјаты дүзкүн, доғру олараг ифадә едир.

Јазычы өз әсәринин әсас јериндә совет ушагларыны тәсвир едир. Буна көрә дә Гајдары ушагларын досту адландырырлар.

«Тимур вә онун командасы» әсәриндә А. П. Гајдар ушагларла јашлылар арасындакы достлуғу, еләчә дә совет адамларына ағыр вахтларда тимурчуларын көстәрдикләри гајғы вә көмәк тәсвир олунур.

Бундан башга, јазычы Квакинин вә онун командасынын рәфтарыны писләјир».

V. «Тимур вә онун командасы» әсәрилә әлагәдар олараг Мәрјәм Ахундова Гајдардан охудуглары һекајәләр һаггында кичик рә'ј јазмағы шакирдләрә тапшырыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, ана дили тә'лиминдә шакирдләрин јүксәк мүвәффәгијјәтини тә'мин етмәк үчүн кәнч мүәллимләримиз һәр чүр имкан вә шәраитә маликдирләр.

Кәнч мүәллимләримиз габагчыл иш тәчрүбәләрини өјрәнәрләрсә, дәрсин јарадычы, әјани кечмәсинә, билијин мөһкәм вә шүурлу олмасына көмәк едән сәмәрәли үсуллардан истифадә едәрләрсә, шүбһәсиз, онлар шакирдләринин јүксәк мүвәффәгијјәтинә наил ола биләрләр.

Мәһјәддин ӘБДУЛОВ
Киров рајонундакы 37 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

М. Ф. АХУНДОВУН «ПУШКИНИН ӨЛҮМҮ МҮНАСИБӘТИЛӘ» ПОЕМАСЫНЫН ТӘДРИСИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН

М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасы бәдии дәјәри, ичтимаи мәзмуну вә формасы е'тибарилә јалныз Ахундовун јарадычылығында дејил, XIX әср әдәбијјатымызда долғун мәзмунлу бир сәнәт әсәри кими хүсуси јер тутур.

Мә'лум олдуғу үзрә XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајҹанын Русија илә илһагы баша чатдырылдыгдан сонра мүтәрәгги рус мәдәнијјәти, бу мәдәнијјәтин көркәмли нүмајәндәләри XIX әср Азәрбајҹан реалист әдәбијјатынын инкишафында бөјүк рол ојнамышлар. Демократик көрүшлү габагчыл Азәрбајҹан јазычылары реалист рус әдәбијјатынын гијмәтли инҹиләрини севә-севә охујуб өјрәнир, бу әдәбијјатын бәдии гүввәсиндән тә'сирләнәрәк, тамамилә башга бир ичтимаи гурулушу, ичтимаи дөврү вә шәраити әкс етдирән көзәл әсәрләрини јазыр, әдәбијјатымызы мүтәрәгги рус реалист әдәбијјаты руһунда инкишаф етдирирдиләр. Бу заман зәнкин рус әдәбијјатына түкәнмәз рәғбәт бәсләјән, онун јорулмаз тәблиғатчысы олан, бу әдәбијјатын бир сыра нүмајәндәләри илә шәхсән достлуг едән јазычыларымыздан бири дә М. Ф. Ахундов олмушдур. М. Ф. Ахундов һәм классик, һәм дә мүасир рус јазычыларыны севир, онлары даима мүталиә едирди. Бу хүсусијјәтләр Ахундовун «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасында даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Тәсадүфи дејилди ки, поеманы чап едән «Московскиј Наблјудател» журналынын редаксијасы онун һаггындакы гејдиндә белә јазмышды:

«Биз бу көзәл әсәри јазан исте'дада үрәкдән мүвәффәгијјәтләр арзу едирик, чүнки онда рус маарифинә гаршы бөјүк рәғбәт вардыр».

Кәнҹ шаирин бу поемасы һәмин илләрдә истәр азәрбајҹанлы, истәрсә дә рус охуҹулары арасында јүксәк мүвәффәгијјәт газандығы кими, Совет һакимијјәти илләриндә өз әһәмијјәтини даһа да артырмыш, шакирдләримизин севә-севә охујуб әзбәр өјрәндикләри гијмәтли сәнәт әсәрләриндән бири олмушдур.

«Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасынын орта мәктәбләрин IX синфиндә тәдриси үчүн програмда 3 саат вахт ајрылмышдыр. Мән верилән вахтдан сәмәрәли истифадә етмәк мәгсәдилә поеманын тәдрисини белә планлашдырырам.

Биринҹи дәрс. Кириш сөһбәти: ше'рин һәм мүәллим, һәм дә шакирдләр тәрәфиндән ифадәли гираәти; луғәт үзәриндә иш.

Икинҹи дәрс. Поеманын идеја-мәзмунунун тәһлили.

Үчүнҹү дәрс. Поеманын бәдии хүсусијјәтләри, јекун.

Һәр үч дәрслә әлагәли олан мүвафиг ев тапшырыглары верирәм.

Илк дәрсдәки кириш сөһбәтимиздә гејд едирәм ки, 1837-ҹи илин гышында Русијада бәдбәхт бир һадисә баш верди. Ҹәллад чар I Николај даһи рус шаири Пушкинин өлүмүнү тәшкил едәрәк ону Дантесин күлләси илә өлдүртдү. Пушкинин фаҹиәли өлүм хәбәри өлкәнин һәр бир кушәсинә чатыб, шаирин милјонларла достларыны сарсытды. Уҹсуз-буҹагсыз Сибир тајгаларындан башлајараг, вүгарлы Гафгаз дағларына гәдәр чар Русијасынын һәр тәрәфиндә сүркүн һәјаты кечирмәкдә олан декабристләр вә минләрлә башга намуслу адамлар «гатили тутун!» дејә, шаирин һәгиги гатили олан I Николајы көстәрдиләр. Бөјүк шаирин достлары вә мүасирләри Пушкин сәнәтинә дәрин мәһәббәт, онун алчаг гатилләринә исә рус халгынын гәзәб вә нифрәтини ифадә едән ше'рләр јазырдылар. Бу әсәрләр ичәрисиндә М. Ј. Лермонтовун «Шаирин өлүмүнә» адлы ше'ри илдырым кими курлајыб, чар үсул-идарәсини ләрзәјә салды.

Лермонтовун бу ше'ри бөјүк халг сәнәткарыны амансыз тә'гиб едән, ахырда да хаинҹәсинә өлдүрән рәзил вә туфејли ҹәмијјәтә гаршы ән ағыр бир иттиһамнамә иди.

Лермонтов бу ше'риндә Пушкинин гатилләри үзәриндә мүһакимә гурур, Русија тахт-тачы әтрафында топлашан јалтаглара вә залымлара шиддәтли бир гәзәблә һүҹум едирди. Шаир азадлыг, дүһа вә шәрәф ҹәлладларына кәләҹәк һаги-

гәт мәһкәмәси гаршысында чидди мәс'улијјәт дашыјачагларыны билдирир, «сиз бүтүн гара ганынызла шаирин пак ганыны јуја билмәјәчәксиниз» сөзләри илә «ағалар вә гуллар өлкәсинин» залым һакимләрини лә'нәтләјирди.

Бөјүк сәнәткарын өлүмү јалныз онун һәмвәтәнләрини дејил, Русијада бүтүн халглары кәдәрләндирмишди. Лермонтовун үсјанкар вә чошгун ше'риндән сонра башы гарлы гоча Гафгаз дағларынын архасындан М. Ф. Ахундовун сәси ешидилди. Кәнч азәрбајчанлы шаир өјрәнәчәјимиз «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасыны јазды. Поеманы Ахундов фарс дилиндә јазмышдыр. Сонралар һәм мүәллифин өзү, һәм дә о вахт Гафгазда сүркүндә олан декабрист А. Бестужев-Марлински тәрәфиндән русчаја тәрчүмә едилиб И. И. Клемент'јевин васитәсилә Москваја көндәрилмиш вә һәмин илдә «Московскиј наблјудател» мәчмуәсинин XI нөмрәсиндә нәшр едилмишдир. Азәрбајчан дилинә исә ики шәкилдә, профессор Ч. Хәндан Һачыјев вә шаир Б. Гасымзадә тәрәфиндән тәрчүмә едилмишдир.

Кириш сөһбәтимдән сонра поемадан бир һиссә өзүм нүмунәви вә ифадәли охујурам. Даһа сонра гираәти шакирдләр тәрәфиндән давам етдирирәм.

Дәрсин бу мәрһәләсиндә шакирдләрин диггәтини поемадакы бәдии нида вә суаллара, мәнтиги вурғулар, сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнә вә мисралар арасындакы фасиләләрә чәлб едирәм.

Шакирдләрә поеманын ифадәли гираәтини вә мәзмунуну өјрәдәркән, онлары чәтин сөзләрин лүғәти илә дә таныш едирәм. Мәсәлән: бәлағәт—хош данышыг, нәш'ә—севинч, әттар—әтријјат сатан, мәта—арзу (истәк), тәнһа—тәк (ајры), һилал—ај вә с. Бундан башга поемада адлары чәкилән шәхсләрин дә (Лермонтов, Державин, Карамзин) ким олдуғуну, нә заман јашадыгларыны шакирдләрә баша салмағы унутмурам.

Биринчи дәрсдән сонра мән шакирдләрә евдә поеманы ифадәли охумағы, лүғәти өјрәнмәји вә поемадан бир һиссә әзбәрләмәји тапшырырам. Мән М. Ф. Ахундовун Пушкинин парлаг исте'дадына вердији гијмәт һиссәсини шакирдләрә әзбәрләтмәји мәсләһәт көрүрәм.

Икинчи дәрсдә «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасынын идеја-мәзмуну үзәриндә дајанырам. Бу заман шакирдләрә изаһ едирәм ки, өјрәндијимиз поеманын әсас идејасы бөјүк рус шаиринә һәдсиз мәһәббәт, онун фачиәли өлүмүнә дәрин тәәссүф, бу өлүмү тәшкил едән чар I Николаја исә гәзәб вә нифрәт һисси тәшкил едир.

Доғрудур, Лермонтовун үсјанкар ше'риндән фәргли олараг Ахундовун поемасы лирик-романтик услубда, һәдсиз кәдәр ифадә едән һәзин бир дилдә јазылмышдыр. Лакин поеманын заһирән сакит вә һәзин мисралары архасында шаирин күчлә кизләтдији бөјүк гәзәби һисс етмәк чәтин дејилдир.

«...Гочалары, кәнчләри дәрдә, гәмә гәрг етди. Будур, Русија торпағы, үрәјиндә гәм, губар. Үмидсизлик ичиндә көз јашы төкүб ағлар! Еј бир чани гатилин алчаг әлилә өлән!».

Шүбһә ола билмәз ки, М. Ф. Ахундов «чани гатил» дедикдә Пушкинин һәгиги гатили олан чар I Николајы нәзәрдә тутурду. Бөјүк шаирин фачиәли өлүмүндән үрәји ағрыјан, онун гатилләринә кин вә гәзәб бәсләјән мүәллиф бә'зән чошуб ачы шикајәтләрә, одлу чыхышлара кечир:

«...Зүлмәтләрдән вердиләр Пушкинин сорағыны,
Зәкавәт хәзинәси олан зәки башында
Өмрүнүн чичәкләнән севдалы бир јашында,
Илан дөврүн әлијлә јува салды иланлар
Дүнјасынын бүлбүлү чәһ-чәһ вуран гәлбиндә,
Дүнән чошуб чағлајан, бу күн дуран гәлбиндә
Битди јабаны отлар, битди вәһши тиканлар.
Бу аг сачлы дүнјанын бағчасынын бағбаны
Өз зүлүм балтасијлә тәрк едиб күлүстаны,
Кәсди һәјат бағында битән чаван будағы,
Де һансы ана көрдү өмрү боју бу дағы?».

Кәнч Азәрбајчан шаири еһтијатла да олса бу одлу чыхышлары илә декабристләрә јахынлашыр. (Декабристләр һаггында шакирдләр VIII синифдә А. С. Пушкини өјрәнәркән мүәјјән мә'лумат әлдә етмишләр). Әлбәттә, Тифлисдә декабристләр әһатәсиндә јашајан Сәбуһи (Ахундов поеманы бу ләгәблә јазмышдыр) Русијада чар әлејһинә халг гәзәбиндән вә рус шаирләринин аловлу чыхышларындан хәбәрсиз дејилди. Чаризм сијасәтинә бәләд олан декабристләрлә јахынлыг едән Ахундов чох күман ки, бу гәтлин сијаси фитнәкарлыг нәтичәси олдуғуну јахшы билирди. Тәсадүфи дејилдир ки, Ахундовун бу поемасыны өзүндән сонра икинчи дәфә рус дилинә тәрчүмә едән А. Бестужев-Марлински олмушдур.

Поеманын мараглы јерләриндән бири мүәллифин Пушкинә вердији гијмәтдир.

«Аһ о дәмләр, а достум, Ломоносов, дејирләр,
Үлви бир көзәлликлә јазыб инчи шеирләр,
Ше'ријјәт дүнјасыны бәзәмишсә дә, лакин
Пушкинин гуш хәјалы олмуш, о јердә сакин.
Әкәр шеир мүлкүнү Державин тутмушса да,

Пушкин чаван јашындан саһиб олуб бу ада,
Дәрин, дибсиз көјләрдән һаким јаранмыш она.
Аһ, һәлә Карамзинин о билик бадәсини,
Онун үмманлар кими дәрин ифадәсини
Пушкин алмыш әлиндән, ичиб јетирмиш сона.
Шәрг нечә вурғунудур бир кечәлик һилалын,
О да истәклисиди сојуг, гарлы Шималын».

М. Ф. Ахундова көрә Ломоносов, Державин вә Карамзин јени рус әдәбијјатынын баниси олан Пушкинин сәләфләридир. Пушкин сәләфләринин көрә билмәдији иши өз јүксәк дүһасынын гүдрәтилә аз бир заманда көрдү, рус әдәбијјатында гәти бир дөнүш јаратды, өз әсәрләрилә рус ше'ринин «тачдары» олду.

М. Ф. Ахундовун поемада Ломоносов, Державин вә Карамзин кими көркәмли рус јазычы вә алимләринин адыны чәкмәси бир дә ону көстәрир ки, Ахундов бу әсәрини јазаркән һәлә кәнч олмасына бахмајараг рус әдәбијјатыны дәриндән билир, Ломоносов, Державин, Карамзин вә башгаларыны севә-севә охујуб өјрәнир, Пушкин сәнәтинә һөрмәт вә еһтирам бәсләјирди...

Икинчи дәрсдән сонра шакирдләрә поеманын идеја-мәзмунуну өјрәнмәји тапшырырам.

Нәһајәт, үчүнчү саатда поеманын бәдии хүсусијјәтләрилә шакирдләри таныш едирәм. Бу вахт Ә. Мирәһмәдовун тәртиб етдији «Әдәбијјат мүнтәхәбаты» китабында верилмиш «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасы илә, профессор Ч. Х. Һачыјевин орта мәктәбин VIII—X синиф шакирдләри үчүн јаздығы «Әдәбијјат нәзәријјәси» китабы үзәриндә ишләјирәм.

М. Ф. Ахундов бу поемасыны көзәл бир дилдә јазмыш, бәдии дил васитәләриндән бачарыгла истифадә етмишдир. Поемада истәнилән гәдәр көзәл пејзажлар (тәбиәт тәсвирләри), бәнзәтмәләр, мүбалиғәләр, тәзадлар, бәдии нида вә бәдии суаллар вардыр. Мән бунлар һаггында (бәдии тәзад, бәдии нида вә суал) шакирдләрә үмуми мә'лумат верир, һәр биринә аид әсәрдән нүмунәләр кәтирир, бунларын әсәрин тә'сир гүввәсини даһа да артырмаг мәгсәдилә ишләнилдијини шакирдләрә баша салырам. Бир нечә дәгигә кәнч шаирин бөјүк мәһарәтлә јаратдығы бәдии тәзад үзәриндә дајанырам.

Поема зәнкин тәбиәт тәсвирилә башлајыр. Баһардыр. Тәбиәт әлван рәнкләрә бојанмыш, фүсункар көзәллијилә бүтүн чанлы вә чансызлары валеһ едир. Будур, дурна көзлү булагларын кәнарлары лаләзара дөнмүшдү. Әтрафдакы рәнкарәнк күл вә чичәкләрдән хумар көзлү нәркизин көзләри

гамашыр. Будаг-будаг кәзиб өз мәлаһәтли сәсилә нәғмә дејән бүлбүл тәбиәтин бу әсрарәнкиз кушәсинә хүсуси көзәллик верир. Бир сөзлә, севинч вә нәш'әјә гәрг олмуш тәбиәт кәдәр вә әләмдән узагдыр. Анчаг шаир бу үмуми севинчдән кәнарда галмышдыр. Шаирин дәрди дүнјаја сығмыр; онун гәлби тутгун вә кәдәрлидир.

Беләликлә, мүәллиф инсанда шадлыг доғуран баһарын вә онунла үз-үзә кәлән тутгун, кәдәрли гәлбин тәсвирини вермәклә поемада гүввәтли бир тәзад јарадыр. Бу бәдии тәзадда шаирин чырпынан гәлбинин фәрјадлары даһа тә'сирли, даһа ајдын һисс олунур...

М. Ф. Ахундов поемасыны бу мә'налы вә тә'сирли сөзләрлә битирир: «Бағчасарај ели баһарын дан әлилә сәнин јатдығын торпаға хош әтирләр көндәрир. Ағ сачлы гоча Гафгаз исә Сәбуһинин ше'рилә баһар булуту тәк көзләри јашлы сәнә матәм сахлајыр».

Дәрсдән сонра исә поеманын бәдии дил хүсусијјәтләрини тапшырырам. (Бурада шакирдләр поемада ишләнән бәдии дил васитәләриндән—тәшбиһләрдән, тәкрирләрдән, мүбалиғә вә тәзадлардан, еләчә дә бәдии нида вә суаллардан конкрет нүмунәләр сөјләјиб, фикирләрини сүбут етмәји тапшырырам.

Әсәри там кечиб гуртардыгдан сонра поеманын шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә синфә суаллар верирәм.

М. Ф. Ахундов дәрин мүндәрәчәли романтик әсәр олан «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасы илә Шәрг поезијасынын дәрин ичтимаи мәзмундан мәһрум, халгдан узаг формалары әлејһинә чыхмыш, ше'рин дар чәрчивәсини чәсарәт вә гәтијјәтлә јарараг, поезијаја форма јенилији кәтирмиш, Пушкин кими реализмә кәлиб чатмышдыр. М. Ф. Ахундов XIX әср әдәбијјатымызда демократик гајәләрин, јени гүдрәтли реализм чәрәјанынын баниси олмушдур. Ахундовдан сонра кәлән бир чох Азәрбајчан шаир вә әдибләри онун нәчиб тә'сири алтында Пушкин сән'әтини, габагчыл рус мәдәнијјәтини севә-севә өјрәнмиш, өз реалист әсәрләрилә Азәрбајчанда демократик һәрәкәтләрин инкишафына мисилсиз көмәк етмишләр.

Имран АСЛАНОВ[*]
Шамхор рајону, Енкелскәнд орта мәктәбин синиф мүәллими.

I СИНИФ ШАКИРДЛӘРИНИ ЈАЗЫЈА НЕЧӘ ҺАЗЫРЛАЈЫРАМ

Биринчи синифдә дәрс дејән мүәллимин вәзифәләриндән бири вә ән мәс'улијјәтлиси шакирдләрдә дүзкүн, сәлигәли, гәшәнк јазы вәрдиши јаратмагдан ибарәтдир. Бу мәс'улијјәтли вәзифәнин өһдәсиндән кәлмәк үчүн мән габагчадан бир сыра ишләр апарыб, ушагларын әлини јазыја һазырлајырам.

Биринчи синифдә дәрс демәјә 1954—55-чи дәрс илиндән башламышам. Бу беш ил мүддәтиндә дәрс дедијим I синиф шакирдләринин һамысы бир нәфәр кими диггәти чәлб едән јазы вәрдиши газанмышлар.

Дүзкүн јазмағы өјрәтмәк үчүн биринчи нөвбәдә ушагларын раһат отурмаларыны тә'мин етмәлидир. Бунун үчүн дә парталарын ушагларын бојуна ујғун олмасы биринчи шәртдир.

Мән мәктәб ачылмаға аз галмыш дәрс дејәчәјим синиф отағынын һазырлыг ишинә фикир верирәм. Мәктәбдә олан парталардан сечиб I синиф шакирдләринин бојуна мүвафиг оланлары синфимә дүзүр, јазы тахтасыны чизкиләндирирәм.

Илк күндән башлајараг шакирдләрин отурачаглары јери тә'јин едир, кикијена тәләбләрини нәзәрдә тутараг, онларла бу һагда сөһбәт едирәм. Һансы шакирдин көрмә вә ешитмә габилијјәти зәифдирсә, һәмин шакирди габаг парталарда отурдурам. Шакирдләрин јерләрини мүәјјән етдикдән сонра мә'лумат верирәм ки, ким вә харада отурурса, I синфи гуртарана кими һәмин јердә отурмалыдыр.

Мән партада дүзкүн отурмаг гајдасы һаггында гыса изаһат вериб, шакирдләрә буна аид шәкилләр кәстәрир вә һәр биринин партада бу чүр отурмасыны јохлајырам. Партада дүзкүн отурмаг, шакирдләрин сәһһәтини мүһафизә етмәклә бәрабәр онларда көзәл јазы вәрдиши јаратмағы да тә'мин едир.

Шакирдләрдә дүзкүн јазы вәрдишинин ашыланмасында дәрс вәсаитинин дә ролу бөјүкдүр.

Мән истәр валидејнләрин һесабына, истәрсә дә өз һесабыма шакирдләри дәрс илинин илк күнүндән китаб, дәфтәр, мүрәккәб, гәләм вә с. дәрс ләвазиматы илә тә'мин едирәм.

Јазыја лазым олан вәсаит шакирдләрин өһдәсинә бурахылдыгда (дәфтәр, гәләм, мүрәккәб кәтирмәк вә с.) һеч дә мүәллими тә'мин етмир, һәрә бир чүр дәфтәр, гәләм, мүрәккәб кәтирир. Бу да јазы ишинә пис тә'сир едир. Бунун гаршысыны алмаг үчүн јазы вәсаитини өзүм һазырлајырам.

Мән һәр бир шакирдә 1 әдәд мүрәккәб габы (мүрәккәби өзүм сахлајырам), 1 әдәд гәләм вә перо верирәм. Мән шакирдләрин мүрәккәб габыны, гәләмни евә апармаларына јол вермирәм. Чүнки кәнд мәктәбләриндә бә'зи шакирдләр узагдан кәлирләр. Мүрәккәб габыны өзләрилә апарыб кәтирмәкдә чох чәтинлик чәкирләр (мәсәлән, тез-тез мүрәккәб габынын сынмасы, үстләринин мүрәккәбә батмасы, дәрс вәсаитини чиркләндирмә һаллары вә с.). Синифдә олан јазы вәсаити ејнилә һәр бир шакирдин евиндә дә вардыр. Буна көрә дә шакирдләр евдә дә синифдә јаздыглары кими јазырлар. Евә верилән ев тапшырыгларыны шакирдләр бир нәфәр кими ичра едирләр.

Хәттин көзәллији үчүн перонун вә мүрәккәбин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Гаты вә ја дуру-ачыг рәнкдә мүрәккәб илә, јахуд мүхтәлиф нөвлү перо илә јаздыгда ушагларын хәтти пис олур. Бунун гаршысыны алмаг үчүн мән дәрс илинин әввәлиндән лазыми гәдәр 11 вә ја 86 нөмрәли перо алыб сахлајырам.

Бундан башга шакирдләрә лазым олан мүрәккәби һәмишә өзүм һазырлајырам. Мүрәккәбин гаты вә ја дуру һазырланмасы дүзкүн јазы јазмаға мане олур.

Сәлигәли јазы јазмаг үчүн перонун һәмишә силиниб тәмиз сахланмасы лазымдыр. Мән шакирдләрин өзләринә әмәк дәрсиндә парчадан пероси лән һазырладырам. Шакирдләр јазы јазан заман һәмин пероси лән лә гәләмләрини силиб тәмизләјирләр.

Јазы тә'лиминә апардығым бу һазырлыг ишләри савад тә'лими дөврүндә мәнә көмәк едир, истәдијим шәкилдә мәктәблиләрә јазы вәрдиши ашылаја билирәм. Нәтичәдә дәрс дедијим биринчи синиф шакирдләри бир нәфәр кими һамысынын јазысы бир-биринә охшамагла савадлы јазы јазмаг бачарыгларыны адәт етмиш олурлар.

Мүсејиб МӘММӘДОВ
Бакы шәһәри, Гарадағ рајонунун 95
нөмрәли мәктәбин мүәллими.

Н. НӘРИМАНОВ АНА ДИЛИ ҺАГГЫНДА

Халгымыз өзүнүн мисилсиз икидлији, чошғун ичтимаи фәалијјәти вә Вәтән гаршысындакы бөјүк хидмәтләринә көрә шөһрәт тапан шәхсијјәтләри илә фәхр едир. Бу көркәмли шәхсијјәтләрдән бири дә Н. Нәримановдур. О, өз милләтини, өз Вәтәнини дәрин бир севки вә мәһәббәтлә севирди.

Бөјүк Ленинин сәдагәтли шакирди Н. Нәриманов коммунизм чәмијјәти гуран совет адамлары үчүн, Шәргдә милли азадлыг һәрәкатыны күчләндирән милјонлар үчүн азадлыг вә мүбаризә символу олмушдур.

Н. Нәриманов өзүнүн сијаси көрүшләрини, ингилаби бахышларыны кениш халг күтләсинә чатдырмаг үчүн јарадычылығынын бүтүн саһәләриндән бир васитә кими истифадә етмишдир. Н. Нәриманову ән чох мәшғул едән, ону һәјаты боју дүшүндүрән мәсәләләрдән бири дә Азәрбајчан дили, онун тәдриси вә тәрәггиси мәсәләси олмушдур. Азәрбајчан дили мәсәләси Н. Нәримановун демократик фикирли мүасирләринин әсәрләриндә маариф чәбһәсиндән, реализм чәбһәсиндән ишыгландырылырдыса, лакин о, буну милли мәсәләнин бир һиссәси кими һәлл етмәјә чалышырды.

Н. Нәриманов демократик мәдәнијјәт хадимләри кими мәсәләнин маарифлә, әдәбијјатла әлагәдар чәһәтини көстәрир вә ејни заманда онун сијаси тәрәфинә хүсуси әһәмијјәт верирди.

Бу да тәбиидир. Чүнки Н. Нәримановун јарадычылығынын илк дөврләриндә чар Русијасы шәраитиндә ана дили мәсәләси сырф сијаси мәсәлә шәклини алмышды.

Н. Нәриманов ана дили һаггындакы әсас фикирләрини 1899-чу илдә Бакыда нәшр едилмиш «Түрк—Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви», 1900-чү илдә јаздығы «Самоучитель татарского јазыка длја русских» дәрсликләриндә, 1906-чы ил август ајында «Һәјат» гәзетиндә чап олунмуш «Бу күн», 1922-чи ил ијун ајында «Бакински рабочи» гәзетиндә чап олунмуш «Бә'зи јолдашлара чаваб» кими бир сыра мәгаләләриндә вә һабелә «Баһадыр вә Сона» романында сөјләмишдир.

Н. Нәриманов «Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви» китабыны Бакы кимназијасынын Азәрбајчан дили мүәллими олдуғу заман јазмышдыр. Өзүнүн гејд етдији кими, бу китаб рус вә Азәрбајчан мәктәбләриндә азәрбајчанча охујан ушаглар үчүн тәртиб едилмишдир. Н. Нәриманов бу дәрслији тәртиб етдикдә, гаршысына нә кими мәгсәд гојдуғундан бәһс едәрәк тәвазө'карлыгла јазырды: «Биз исә өзүмүзү түрк-Азәрбајчан тајфасындан һесаб едиб ана дилимизә чүз'и бир нәфһ кәтирмәкдән өтрү... бу китабчаны дүәлтдик»[1]. 47 сәһифәлик бу китаб ашағыдакы бөлмәләрдән ибарәтдир: 1. Мүгәддимә, 2. Фонетика, 3. Морфолокија, 4. Синтаксис, 5. Морфоложи вә синтактик тәһлилләр үчүн чалышмалар.

Мүәллиф әсәрин кириш һиссәсиндә о заман ваһид јазы гајдасынын олмамасындан, мәтбуат сәһифәләриндә бир сыра һәрфләрин бир нечә чүр, «гајдасыз» јазылмасындан данышыр. Гајдасыз јазылан иншаларын исә нә дилә, нә дә милләтә хејир вермәдијини гејд едир.

Н. Нәриманов әрәб вә фарс дилләринин мәнфи тә'сиринә гаршы чыхыр, әрәб әлифбасынын нөгсанларыны, бу әлифбанын дилимизин јазысында әмәлә кәтирдији долашыглығы көстәрир. О, гејд едир ки, «бу заманда мәдәнијјәтли милләтләр чалышырлар ки, дилләрини вә јазыларыны асана чыхартсынлар. Чүнки бир дилин јазысы нә гәдәр асан олса, о дил о гәдәр тез јајылар, о дилдә јазылан әсәрләр дә интишар тапар».

Н. Нәриманов көстәрир ки, Азәрбајчан дилини чәтин едән амилләрдән биринчиси сәсли һәрфләрин (мүсәввәтә) аз олмасыдыр. Мүәллифин тәсәввүрүнә көрә дилимизин јазысыны асана чыхармаг үчүн әввәлчә сәсли һәрфләри мүәјјән етмәк лазымдыр.

Мүәллиф өз дөврү үчүн чох гијмәтли методики фикирләр ирәли сүрүр. О, тәклиф едир ки, әрәбләр өз дилләринә мәхсус олан бир сыра һәрфләри хүсуси мәхрәчлә тәләффүз едирләр.

[1] Н. Нәриманов, «Түрк—Азәрбајчан дилинин мухтәсәр сәрф-нәһви», Бакы, 1899, сәһ. 4.

Лакин азәрбајҹанлылар исә өз тәләффүзләриндә һәмин сәсләрин мәхрәҹини нәзәрә алмыр. Н. Нәриманов рус дилини мисал кәтирир: «Рус лүғәтиндә јунан дилиндән көтүрүлмүш чох кәлмә вар. Һәрчәнд о кәлмәләрин јунан дилиндә јунан һәрфләрилә јазылмыш мәхрәҹләри ајры исә дә бунунла белә рус о сөзләри өз әлифбасы илә јазыр. Һәтта «һ» һәрфинин јеринә «х» јазылыр. Һәр дил беләдир. Һәр милләт чалышыр ки, мәхсуси дили вә јазысы олсун, амма биз!...»[1].

Н. Нәриманова көрә биз дилимизә башга дилләрдән кечән сөзләри өз әлифбамызла јазмалыјыг. Бу фикир инди дә дилимиздә тәтбиг едилмәкдәдир.

Н. Нәриманов дилимизин орфографијасында олан бу долашыглығын арадан көтүрүлмәси зәруријјәтиндән бәһс едәрәк јазыр:

«Үмид едирик ки, мә'рифәтли әһли-гәләм гардашларымыз јазымызда олан бу мүшкүлата диггәт едиб јухарыда зикр олунан нөгсанлары бир-бир јазымыздан көтүрәрләр»[2].

Н. Нәриманов китабын сонраки бөлмәләриндә фонетика, морфолокија, синтаксис һаггында әтрафлы мә'лумат верир. (Шүбһәсиз ки, бунларын һамысы һаггында һәмин мәталәдә данышмаг мүмкүн дејилдир). Мүәллиф дәрслијин сонунда морфоложи вә синтактик тәһлилләр үчүн бир сыра чалышмалар да вермишдир.

«Түрк—Азәрбајҹан дилинин мухтәсәр сәрф-нәһви» дәрслији өзүндән әввәл Азәрбајҹан дилинә аид јазылмыш грамматика китабларындан (профессор М. Казымбәј, Л. М. Будагов, Әбүлһәсән бәј Вәзировун грамматика китабларындан) фәргләнир. Белә ки, Н. Нәримановун китабында Азәрбајҹан дилинин синтактик хүсусијјәтләринә аид даһа кениш мә'лумат верилмишдир.

Н. Нәримановдан әввәлки мүәллифләр өз әсәрләриндә исмин һаллары сырасында «чағырыш» (звательный) һал адланан бир һал да ишләтмишләр. Лакин Н. Нәриманов бунлардан фәргли олараг, дилимизә ујғун олмајан исмин һәмин «чағырыш» һалыны әсәриндә ишләтмәмишдир ки, бу да мүсбәт бир һалдыр.

Јазы ишини асанлашдырмаг мәгсәдилә Н. Нәриманов Азәрбајҹан дилиндә дурғу ишарәләри вә онларын ишләдилмәси гајдалары һаггында да мә'лумат вермишдир.

[1] Н. Нәриманов, «Түрк—Азәрбајҹан дилинин мухтәсәр сәрф-нәһви», Бакы, 1899, сәһ. 3.
[2] Енә орада.
[3] Јенә орада.

Тәсадүфи дејилдир ки, Н. Нәримановун «Түрк—Азәрбајҹан дилинин мухтәсәр сәрф-нәһви» китабы узун мүддәт мәктәбләримиздә азәрбајҹанлы ушаглара дилимизин гајда вә гануиларыны өјрәдән фајдалы бир дәрслик кими истифадә едилмишдир.

Мүәллиф «Самоучитель татарского јазыка дља русских» китабында да јенә Азәрбајҹан дилини инкишаф етдирмәји, бу дили нәинки тәкҹә азәрбајҹанлылара, һәтта руслара да өјрәтмәји гаршысына әсас мәгсәд гојур.

Н. Нәриманов 1906-чы ил август ајынын 15-дә Бакыда чағырылан Гафгаз мүсәлман мүәллимләри гурултајынын әсас тәшкилатчыларындан бири олмушдур. Гурултајын күндәлијини вә програмыны Н. Нәримановун рәһбәрлик етдији комиссија һазырламышды. Бу гурултајда халг маарифинә аид бир сыра әһәмијјәтли мәсәләләр музакирә едилди. О ҹүмләдән орта мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдрис едилмәси һаггында Н. Нәриманов тәклиф ирәли сүрүр. Онун тәклифинин гәбул едилдијини көрән Һ. Тағыјев гурултај гаршысында Н. Нәриманову тәһгир етмишдир. Н. Нәриманов, сонралар 1909-чу илдә «Һәштәрхан өлкәси» гәзетиндә чап олунан «Өзүнүзү ләкәләдијиниз бәсдир, јетәр» мәгаләсиндә бу мүбаһисә һаггында белә јазырды:

«Мөһтәрәм Һаҹынын демиш олдуғу мәшһур сөзләри бурада сөјләмәк истәрәм. Орта мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин охудулмасы хүсусунда гурултај бир сәслә мәним тәклифими гәбул етмиш олдуғу һалда, ҹәнаб Тағыјев тәклифин гурулушуна разы олмајыб, демишдир: «Кимин далынҹа кетмәк истәјирсиниз? Билмирсинизми ки, бу адамын (јә'ни мәним) ҹибиндә бир гәпик парасы јохдур? О, өзкәнин пулуна охујур» вә һабелә... (о вахт мән тәләбә идим вә Тағыјевин пулуна охујурдум).

Бу чүр сөзләрдән сонра мән ҹамаатын һүзурунда Һаҹыја разылығымы сөјләјиб, јардымдан әл чәкдим. Мәсләкимдә вә ишләримдә азад олмаг истәдим...»[1].

Н. Нәриманов гурултај күнү «Бу күн» адлы мәгаләсини «Һәјат» гәзетиндә чап етдирир. Бу мәгаләдә о, һәр бир халгын милли хүсусијјәтләрини, мәдәнијјәтини горумаг үчүн һәр шејдән әввәл һәмин халгын азадлыг әлдә етмәси фикрини ирәли сүрүр вә ана дилинин инкишаф етдирилмәси зәрурәтини мәнтиги дәлилләрлә сүбут едирди. Азәрбајҹан дилинин

[1] Н. Нәриманов, «Гыса биографијасы илә мәгалә вә мәктублары» (русҹадан тәрҹүмә), Јени түрк әлифба комитәси нәшријјаты. Бакы. 1925, сәһ. 64.

әрләрдән бәри ишләнә-ишләнә чилаланараг халгын бирлијини, онун зәнкин мә'нәвијјатыны сахлајан әсас бир үнсүр олдуғуну көстәрирди. Н. Нәриманов мәгаләсинин әввәлиндә гејд едирди ки, бу күн мүсәлман балаларынын дәрдләринә дава аранмаға башланачагдыр. Инсанын ана дилинин нә олмағы мә'лум олачагдыр. О, бу мәгаләсиндә ана дили һаггында бөјүк бир һәрарәтлә данышараг јазырды: «Ана дили! Нә гәдәр рәфиг, нә гәдәр али, һиссијјати-гәлбијјә ојандыран бир кәлмә! Нә гәдәр мөһтәрәм, мүгәддәс, нә гәдәр әзмли бир гүввә! Ана дили! Бир дил ки, меһрибан бир вүчуд өз мәһәббәтини, шәфгәти-мадәранәсини сәнә о дилдә бәјан едибдир, бир дил ки, сән һәлә бешикдә икән бир «лај-лај» шәклиндә өз аһәнк вәләтафәтини сәнә ешитдириб, руһун ән дәрин күшәләриндә нәгш бағлајыбдыр! Бир дил ки, һәјат вә каинат һаггында илк әввәл о дил сајәсиндә бир фикир һасил едибсән, чисм вә руһун мөһтач олундуғу мәввади о дилдә тәләб еләјибсән...»[1].

Н. Нәриманов, кечмишдә илләрлә лүзумсуз бир шеј һесаб едилән, ајаглар алтына атылан ана дилимизин—бу бөјүк көвһәрин кәләчәкдә гүввә тапачағына өз варлығы кими инанырды. Бу дилин кәләчәкдә дә фүзулиләр, вагифләр, закирләр вә сабирләрин мејдана кәлмәсиндә бөјүк васитә олачағыны узагкөрәнликлә гејд едирди. Бөјүк әдиб јазырды:

«Јени көзәл романлардан һанкысыны өз дилинә тәрчүмә етдин, һанкысыны охудун? Ушагларымыз тәһзиби-әхлаг вә әдәбә даир һанкы бир һекајәләри өз дилләриндә охудулар? Гафгазда милли шаирләрдән Закири, Вагифи вә Видадини јахшымы танывырсан? Кечән илләдәк һанкы бир дәрдини ана дилиндә јазыб охујубсан?.. Аналарымызын лајлаларыны гулагларымыздан чыхармајачаглар! Илләрлә билүзум бир шеј кими ајаг алтына атдыглары о көвһәри гијмәтдән сагит едәмијәчәкләр. Ана дилимиз һәр һалда гүввә тапачагдыр; јени фүзулиләр, вагифләр, закирләр, видадиләр, сејид әзимләр мејдана кәләчәкләр. Толстој, Туркенев, Гогол, Виктор Һүго, Зола, Бајрон, Шекспир, Шиллер, Көте кимләр олмағыны билмәјә өз лисанымыз васитә олачагдыр... Фирәнк дили Авропада нә мәгамы һаиз исә, бизим дә ана дилимиз Асијада о мәгамы һаиздир»[2].

Н. Нәримановун нәчиб арзулары Коммунист партијасынын рәһбәрлији алтында, Ленин милли сијасәтинин һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә чичәкләнди вә һәгигәтә чеврилди. Јени фүзулиләр, вагифләр нәсли јетишди. Ч. Чаббарлы, С. Вурғун,

[1] «Һәјат» гәзети, 15 август 1906-чы ил, № 171, сәһ. 1.
[2] Јенә орада, сәһ. 2.

М. Ибраһимов вә б. кими көркәмли сәнәткарларымыз өзләринин өлмәз әсәрләрини бу дилдә јаздылар, јаратдылар. Инди азәрбајчанлы балалары нәинки классикләримизи, Толстоју вә Туркеневи, Бајрон вә Шекспири, һәтта дүнјанын бир чох мүасир јазычыларынын әсәрләрини өз доғма дилләриндә охујурлар.

Хоча Әһмәд Аббасын, Тагорун, Теодор Драјзерин Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмуш әсәрләри охучуларымызын әлләриндән дүшмүр.

Н. Нәриманов һәм бәдии әсәрләри, һәм мәгалә вә чыхышлары илә Азәрбајчан дилинин инкишафы, тәрәггиси, тәмизлији, сафлығы уғрунда ән фәал мүбаризә апаран әдибләримиздәндир. Онун дили әрәб, фарс, османлы ибарә вә тәркибләриндән тәмизләнмиш садә вә ајдын халг дилидир.

М. Ф. Ахундов бир сыра әрәб вә фарс мәншәли сөзләри (фајда, тохум, адам) дилимизин фонетик хүсусијјәтләринә ујғун шәкилдә ишләтмәк лазым олдуғуну көстәрдији кими, Н. Нәриманов да бу көзәл вә нәчиб тәшәббүсүн әсил давамчысы олду.

Н. Нәриманов да өз әсәрләриндә бир сыра сөзләри, о чүмләдән мүһарибә мә'насына кәлән «дәва» јеринә «дава», «өврәт» јеринә «арвад», «нәгл»—«нағыл» вә с. јазмаг лазым олдуғуну јериндәчә көстәрирди.

Н. Нәриманов ана дилимиз вә еләчә дә әдәби дилимиз һаггында өзүнүн әсас фикирләрини Азәрбајчан нәсринин ән көзәл инчиләриндән олан «Баһадыр вә Сона» романында да өз Баһадырынын дили илә вермәјә чалышмышдыр. Романын һәр бир сәһифәсиндә, һәр бир сәтриндә мүәллифин милли дилимизин инкишафы, ону јад үнсүрләрдән тәмизләмәк һаггында гүрурла дедији сөзләр сәсләнмәкдәдир. Н. Нәриманов чох көзәл билирди ки, әсил сәнәткар, әсил јазычы халг үчүн халгын баша дүшәчәји бир дилдә јазмалы вә јаратмалыдыр. О, бөјүк әдиб вә нәчиб инсан М. Горкинин бу фикрини әсас тутурду ки, дилин тәмизлији, мә'нача гәтилији уғрунда мүбаризә — мәдәнијјәт уғрунда мүбаризәдир. Н. Нәриманов бүтүн фәалијјәти дөврүндә өз Азәрбајчанынын белә бир мәдәнијјәти уғрунда мүбаризә апармышды. О, истәјирди ки, өз ана дилини инкишаф етдириб дүнја дилләри сәвијјәсинә чатдырсын. Јазычы бүтүн «әһли-гәләм» јолдашларына да буну мәсләһәт көрүрдү. Онлары саф түрк (Азәрбајчан—М. М.) дилиндә јазмаға чағырырды. Өз иншаларында әрәб вә фарс сөзләри ишләдән «әһли-гәләмләри» исә амансызчасына тәнгид едирди:

«...Бизим әһли-гәләмин әксәри бир шеј инша едәндә фикирләри бир јердә олур ки, онларын әсәрләриндән чамаат мәнфәәтбәрдар олсун? Хејир! Јазанларымызын әксәри әрәб вә фарс сөзләрини билмәкдә һүнәрләрини көстәрмәк истәјирләр»[1].

Н. Нәриманов да өз мүасири Ч. Мәммәдгулузадә кими, өз дилинә хор бахан, ону бәјәнмәјән, ону билмәјән, «фарсча бир аз јазмаг бачаран» вә «әрәбчә бир аз дадан» түрк моллаларыны кәскин сатира атәшинә тутурду. О, көстәрирди ки, дилин гәдрини милләт о вахт биләр ки, һәмин дилдә јазылан әсәрләр милләтин һәм бәдәнинә, һәм дә руһуна тәрбијә верә.

«Баһадыр вә Сона» әсәриндә Баһадырын дили илә дејилмиш ашағыдакы сәтирләри охујуруг:

— «Бир дилин гәдрини милләт о вахт биләр ки, һәмин дилдә јазылан иншалар милләтин һәм бәдәнинә, һәм дә руһуна тәрбијә верә вә бир дилин о вахт гијмәти олар ки, о дили тә'лим верәнләрдә гејрәт, инсаф ола: мәктәбләримизә бахырсан јүз илдән галма гајда-ганунла дәрс верирләр. Инша (әсәр—М. М.) јазанларымыза бахырсан «әлфазлар» о гәдәр көзләрини кор едиб ки, әсил мәгсәди јаддан унудублар вә бир нечәси дә өз һиссијјатыны гејри дилдә гәләмә верир. Бунлардан суал етмәли ки, еј аглыны нә јерә сәрф етмәк билмәјән бичарәләр: «Хитај (Китај демәкдир) милләти үчүн түрк дилиндә јазмағын нә мәнфәәти», «Һәким азара көрә кәрәк дава версин». Јохса бу мејмун елмини севәнләр фикир едирләр өз бимә'на пуч јаздыглары иншалара һәр ики тәрәфдән афәрин алсынлар... Нахош руһуну тәмизләмәкдәнсә ганыны тәмизләјин. Јаздығыныз иншалара бу јазыг милләтдән афәрин көзләмәјин! Чүнки милләт нә гәдәр кор олмуш олса башына дәјән топпузу һисс едәр...»[2].

Н. Нәриманов јалныз «әлфазларын» бу мејмун елминин әлејһинә чыхыб онлары дилимиздән кәнар етмәјә чалышмагла кифајәтләнмәјиб, бүтүн әчнәби сөзләрин јерсиз олараг дилимиздә ишләдилмәсинин дә әлејһинә иди.

Билдијимиз кими Н. Нәриманов габагчыл рус елмини, рус дилини атәшин бир тәлблә севирди, али тәһсилини дә бу дилдә алмышды. Бунунла белә Н. Нәриманов јерсиз, лүзумсуз рус сөзләрини ишләтмәјин гәти әлејһинә иди. О, «Мүсәлман чобанына русча јазанлары» күлүнч бир вәзијјәтә салыб көстәрирди ки, сән русча билирсәнсә бу јахшыдыр, бу дили

[1] Н. Нәриманов, Әсәрләри, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1956, сәһ. 173—174.

[2] Јенә орада, сәһ. 188.

билмәјин вачибдир. Амма мүсәлман чобанына өз түрк—Азәрбајчан дилиндә, анасы лајла дедији бир дилдә јаз! Онда о, даһа јахшы баша дүшәр. Н. Нәриманов һәр ики дили корлајан, истәр ана дилини, истәрсә рус дилини билмәјән, кор-коранә дилимизә әчнәби сөзләри дахил етмәјә чалышан буржуа аристократијасына мәнсуб олан зијалылары ифша едирди. О, көстәрирди ки, өз дилини, өз милләтини дүшмән тутан түрк «мадонналары» ушагларына «данс» (танс) ојнамаг, фиранкчә донгулданмаг өјрәтмәјә чалышырлар. «Инди бу тәһәр нәзәрли гызлардан биз нә көзләјәк. Бунлар кәләчәкдә ана олачаглар... Бичарә түрк балаларына нә тәрбијә верәчәкләр. Әлбәттә, ушаглар тәмиз олачаглар. Һәр бир әдәби өјрәнәчәкләр, биләчәкләр, данс өјрәнәчәкләр, фирәнкчә донгулданачаглар, амма өз дилләрини нәинки билмәјәчәкләр вә һәтта истәмәјәчәкләр билсинләр; чүнки түрк «мадонналары» тәрбијәни елә верәчәкләр»[1].

Мүәллиф көстәрирди ки, ушагларын тәрбијәсиндә әввәлчә онларын аналары әсас рол ојнајырлар.

«Бә'зи јолдашлара чаваб» мәгаләсиндә Н. Нәриманов аловлу бир публисист кими, атәшин бир тәлблә Азәрбајчан дилини мүдафиә едир.

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасынын икинчи или иди. Јенә дә бә'зи јолдашлар мәктәбләрдә ана дилинин тәдрис едилмәсинин әлејһинә чыхырдылар. Халгын милли мәдәнијјәтини инкар едирдиләр. Марксизм-ленинизм нәзәријјәсилә мөһкәм силаһланмыш Н. Нәриманов бу заман белә јолдашлардан суал едирди ки, сиз бәс Азәрбајчан фәһлә вә кәндли балаларына һансы дили өјрәтмәк истәјирсиниз? Н. Нәриманов көстәрирди ки, һәмин јолдашларын бу сәһв фикирләри ондан ирәли кәлир ки, онлар ја Азәрбајчанын ичтимаи шәраитини јахшы билмирләр, ја да марксизм-ленинизми баша дүшмәмишләр. Гој онлар зәһмәт чәкиб кедиб В. И. Лениннин «Милли мәсәлә» әсәрини диггәтлә охусунлар.

В. И. Ленин јолдаш милләтләрин һүгуг бәрабәрлијини орада чох ајдын көстәрмишдир. Н. Нәриманов К. Маркс вә В. И. Лениннин милли сијасәт мәсәләләри һаггындакы фикирләринә әсасланараг ана дили мәсәләсини милли мәсәләнин бир һиссәси кими изаһ едирди. Н. Нәриманов һәмин мәгаләсиндә јазырды:

«Түркләрин (азәрбајчанлыларын—М. М.) ушаглары нәинки Пушкинин, һәтта Шекспирин, Шиллерин дә ше'рләри-

[1] Н. Нәриманов, Әсәрләри, Азәрбајчан Дөвләт нәшријјаты, 1956, сәһ. 187—188.

...ни өјрәниб билмәлидирләр. Лакин һәр һалда бу һәр шејдән әввәл һәгиги пролетар шаири доғма Сабирин атәшин мүбариз ше'рләрини, халг шаирләри Вагиф, Закир, Видадинин әсәрләрини билдикдән сонра едилмәлидир, бу да Маркса көрә тамамилә доғру ола биләр....»[1].

Н. Нәриманов ана дили илә јанашы бәдии әсәрләрин дилинә дә бөјүк фикир верирди. Бир чох мүасирләриндән фәргли олараг онун дили садә вә јығчамдыр. Чанлы халг дилиндән кениш шәкилдә истифадә едирди. Нәримановун әсәрләринин дилиндә бу күнкү әдәби дилимиз үчүн архаик көрүнән сөзләр аздыр.

Гыса вә ајдын чүмләләр, тәсвир вә ифадә васитәләри илә охучуларын хәјалында мүәјјән лөвһәләр чанландыран сөзләр тәбии вә тә'сирлидир. Н. Нәриманов өзүнә мәхсус бөјүк бир мәһарәт вә усталыгла сөзләри сечмәји бачарыр, јаратмыш олдуғу сурәтләрин чанлы дујғуларыны о гәдәр инандырычы бир сурәтдә габарыг верә билир ки, мүәллифин тәсвир етдијини көзүнлә көрмүш кими олурсан. Онун әсәрләрини охујаркән елә бил ки, Баһадырла Сона сәнинлә отуруб өз дилләри, өз милләтләри вә бунларын кәләчәји һаггында һәјәчанла сөһбәт едирләр. Онлары кечмишдә мәһв едән «учурум дәрәләрә» нифрәтләр јағдырырлар.

Елә бил ки, көзү јашлы Күлбадам гоз ағачынын алтында һејван кими гызмыш Молла Чәфәргулуја, онун алчаг һијләләринә, гондарма «пирләринә» лә'нәтләр охујур.

Садә вә рәван бир дилә малик олан әдиб, гәләмә алдығы һадисәләрин һамысыны мараглы бир јолла тәсвир едирди.

Н. Нәриманов һәмин һадисәләри һәјатын өз ичәрисиндән алараг онун зиддијјәтли вә мүрәккәб сәһнәләриндән бөјүк портретләр дүзәлдирди.

Н. Нәриманов өз халгынын сәдагәтли оғлу иди. О, халгыны сонсуз бир мәһәббәтлә севдији үчүн онун дилини дә чох севир вә вар гүввәси илә онун сафлығыны мүдафиә едирди.

---

[1] «Бакинскиј рабочиј» гәзети, 15 ијун 1922-чи ил, № 130, сәһ. 1.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

Ә. САБИР ҺАГГЫНДА ГИЈМӘТЛИ ӘСӘР[1]

Ә. Сабир бөјүк халг шаиридир. Онун дәрин һәјатилик, хәлгилик, идејалылыг нүмунәси олан реалист поезијасы Азәрбајчанда бәдии тәфәккүрүн инкишафы тарихиндә хүсуси бир мәрһәлә, јени јүксәк бир пилләни тәшкил етмишдир.

Ә. Сабир зүлмүн, истисмарын, көһнәлијин дүшмәни, јенилији, азадлығы, тәрәггини алгышлајан ингилабчы демократ шаир, халглар достлуғунун аловлу тәрәннүмчүсү олан мүбариз вәтәндашдыр. Ә. Сабир өз дөврүнүн, бу күнүн, сабаһын шаиридир.

Ингилабчы демократ шаир Сабир Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов кими сәләфләринин зәнкин ирсинә истинад етмиш, өз јарадычылығы илә јени бир әдәби мәктәб јаратмышдыр. Азәрбајчан совет јазычылары бу әдәби мәктәбдән чох өјрәнмишләр, бундан сонра да өјрәнәчәкләр. М. Ибраһимов бөјүк халг шаиринин әдәбијјатымыз үчүн әһәмијјәтини көстәрәрәк јазыр: «Сабирин јарадычылығы классик әдәби ирсимизә дахил олмушдур. Азәрбајчан совет әдәбијјатынын јараныб чичәкләнмәсиндә биз бу јарадычылыгдан истифадә етмишик, өјрәнмишик. О, инди дә бизим үчүн бир мәктәбдир, һәјатилик, јүксәк образлылыг мәктәбидир, халга сәдагәтлә хидмәт етмәјин нүмунәсидир».

Азәрбајчан совет алимләри 30 илдән артыгдыр ки, Ә. Сабир јарадычылығыны өјрәнмәк саһәсиндә чалышырлар. Онлар Ә. Сабири өјрәнмәк вә танытмаг саһәсиндә диггәтәлајиг ишләр көрмүшләр. Проф. Чәфәр Хәндан, академик М. Ибраһимов, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү Мәммәд Ариф, проф. Мир Чәлал, проф. Һ. Араслы, Ф. Гасымзадә, Әзиз Шәриф, Һ. Сәмәдзадә, М. Ч. Чәфәров вә башгалары Ә. Сабир һаггында дәјәрли әсәрләр, мараглы мәгаләләр јазмышлар.

---

[1] Әзиз Мир Әһмәдов, «Сабир», Бакы, АЕА нәшријјаты, 1958-чи ил.

Әзиз Мир Әһмәдовун «Сабир» әсәри исә сабиршүнаслыг саһәсиндә ән гијмәтли вә самбаллы тәдгигат әсәридир. Мүәллифин кичик кириш сөзү илә башланан әсәр 9 фәсилдән ибарәтдир. Китабын сонунда рус дилиндә мүхтәсәр мә'лумат да верилмишдир.

Биринчи фәсил. Ә. Сабирин һәјатына һәср олунмушдур. Мүәллиф бурада Ә. Сабирин ушаглыг илләри, С. Әзимин мәктәбиндә тәһсил алмасы, сәјаһәтә чыхмасы, А. Сәһһәтлә достлуғу, «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракы вә с. һаггында ширин бир диллә данышыр, мараглы мә'лумат верир.

Икинчи фәсил. «Сабир реализминин идеја-бәдии мәнбәләри вә тарихи көкләри» адланыр. Бу фәсилдә Әзиз Мир Әһмәдов бөјүк демократ шаирин дүнјакөрүшү вә јарадычылығынын һансы идеја-бәдии мәнбәләр зәмининдә формалашыб инкишаф етдијиндән бәһс едир. Мүәллиф «Молла Нәсрәддин» мәктәби нүмајәндәләринин классик шаирләрин ирсинә биканә галмадыгларыны, еләчә дә Ә. Сабирин Низами, Хагани, Фүзули сәнәтиндән истифадә етдијини елми сурәтдә сүбут едәндән, һабелә даһа бир чох мараглы мәсәләләрин орижинал шәрһиндән сонра, јазыр ки, Сабирин дүнјакөрүшүнә вә јарадычылығына Азәрбајҹан классик әдәбијјаты, шифаһи халг ше'ри, болшевик мәтбуаты, габагҹыл рус иҹтимаи фикри, хүсусилә реалист сатира гида вермишдир.

1905-ҹи ил ингилабы, Русијада јашајан башга халгларын әдәбијјатында олдуғу кими, Азәрбајҹан әдәбијјатында да демократик идејаларын күҹләнмәсинә, реализмин јени мүсбәт кејфијјәтләрлә зәнкинләшмәсинә сәбәб олду. Азәрбајҹан әдәбијјаты халга даһа да јахынлашды. Сатира ингилаби характер алды, әдәби һәрәкатда мүһүм јер тутмаға башлады.

XX әср Азәрбајҹан әдәбијјатында реализмин, демократик идејаларын, сатиранын инкишафы Сабирин ады илә бағлыдыр. Реализмин јени мәрһәләјә јүксәлишиндә 1905-ҹи ил ингилабындан гүввәтли тәкан алан Сабирин һәм бир сәнәткар, һәм дә бир мүтәфәккир кими бөјүк ролу олмушдур. «Сабир» әсәринин **үчүнҹү фәслиндә** («Сабир вә XX әср Азәрбајҹан әдәбијјатында сатиранын бә'зи мәсәләләри») бу мәсәләләр орижинал шәкилдә изаһ едилмишдир. Бу фәсилдә ән мараглы ҹәһәт бир мәсләкин ики досту Ә. Сабир вә Ҹ. Мәммәдгулузадә арасындакы мүнасибәтин шәрһидир. Мүәллиф јазыр ки, «Молла Нәсрәддин» Сабирин дүнјакөрүшүнүн, дил вә услубунун, јарадычылыг методунун формалашыб камилләшмәсиндә бөјүк рол ојнадығы кими, өз нөвбәсиндә Сабирин ингилаби сатирасы, поезијасындакы дәрин һәјатилик, тиликлик,

хәлгилик дә молланәсрәддинчиләрин инкишаф етдирдикләри ингилаби демократик сатираја бөјүк тә'сир көстәрирди.

«Молла Нәсрәддин»ин редактору шаир досту илә сых јарадычылыг вә идеја әмәкдашлығы шәраитиндә ишләјирди. Онун бир чох фелјетонларынын Сабирин ше'ри илә тамамланмасы... буну сүбут едән фактлардандыр. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» фелјетонунун ахырында Сабирин «Милләт нечә тараҹ олур олсун, нә ишим вар?!» ше'ри... вә с. чап едилмишдир. Һәр ики сәнәткарын үзви әлагәдә верилән сөзләри бир-бирини тамамлајырды.

Үчүнҹү фәслин сонунда мүәллиф белә бир нәтиҹә чыхарыр ки, XX әср Азәрбајҹан сатирикләри сәләфләринин ачмыш олдуглары јолу давам етдирәрәк, сатираја ингилаби характер вермиш, ону халг ишинә хидмәт едән мүбаризә силаһына чевирмишдиләр.

Дөрдүнҹү фәсил («Сабир вә 1905-ҹи ил ингилабы. Шаирин јарадычылығында халг мөвзусу. Фәһлә һәрәкатына вә кәндли һәјатына һәср едилмиш әсәрләр» адланыр.

Халг һәјаты Сабирин илһам вә гүввәт мәнбәјидир. Сабирдә халг мөвзусу мүхтәлиф бәдии тәсвир үсуллары илә ишләнмишдир. Әзиз Мир Әһмәдов әсәринин бу фәслиндә Сабир јарадычылығы үчүн характерик олан бу ҹәһәти чох бөјүк усталыгла изаһ едә билмишдир.

Бешинҹи фәсилдә Ә. Сабирин чаризми вә буржуа-мүлкәдар гурулушуну ифша едән әсәрләриндән сөһбәт едилир.

Мәдәни һәјат уғрунда, ҹәмијјәтин инкишафына әнкәл олан ҹәһаләт, дини фанатизм әлејһинә мүбаризә Сабир үчүн чох мүһүм бир иш иди. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, әсәрләринин чохуну шаир мәһз бу мәсәләләрә һәср етмишдир. Буна көрәдир ки, мүәллиф әсәрин **алтынҹы фәслиндә** Сабирин дини фанатизм әлејһинә јазылмыш ше'рләри «онун сырф сијаси мөвзуда јаздығы сатираларындан һеч дә аз әһәмијјәтли дејилди» фикрини сөјләјир. Сабирин фикринҹә мөвһуматчыларын «ән башлыҹа мәнфи ҹәһәти, халга етдикләри ән бөјүк дүшмәнчилик азадлыг ишинә хәјанәтдән ибарәтдир» дејир.

Тәдгигатчы алим әсәрин сонракы фәсилләриндә (7, 8, 9) Ә. Сабирин Иран вә Түркијә ингилаблары һаггындакы ше'рләриндән, Сабир сатирасында мүсбәт идеал вә ингилаби пафосдан, Сабир поезијасынын һәјата вә әдәбијјата тә'сириндән кениш бәһс ачмыш вә чох гијмәтли елми фикирләр сөјләмишдир.

«Сабир» әсәри чохиллик зәһмәтин, дәрин елми тәдгигатын көзәл нәтичәсидир. Әзиз Мир Әһмәдов јолдаш Ә. Сабирә лајиг гијмәтли әсәр јарада билмишдир.

«Сабир» китабы орта мәктәбин әдәбијјат мүәллимләри үчүн ән јахшы вәсаитдир. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығынын елә бир саһәси галмамышдыр ки, бу әсәрдә јүксәк елми сәвијјәдә тәдгиг едилмәмиш гала. Мүәллимләр IX синифдә Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығыны өјрәдәркән вә XX әср әдәбијјаты илә әлагәдар башга мөвзулары кечәркән «Сабир» әсәриндән кениш истифадә едә биләрләр.

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБЛӘРИНДӘ РУС ӘДӘБИЈЈАТЫНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР»

Мә'лум олдуғу кими, рус халгы бөјүк вә зәнкин бир әдәби ирсә маликдир. Рус халгынын јаратдығы классик вә һабелә мүасир совет әдәбијјаты бүтүн башга халгларын әдәбијјатына нүмунә олмуш, онлара јол көстәрмишдир.

Рус совет әдәбијјаты Совет һакимијјәтинин илк күнләриндән башлајараг јени кәмијјәт гуран совет адамларынын парлаг сурәтини јаратмагла мәшғул олмуш, јени һәјат гурмаг уғрунда һәмишә өн сыраларда кетмишдир.

ССРИ халгларынын әдәбијјатына классик вә мүасир рус совет әдәбијјатынын бөјүк мүсбәт тә'сири олмушдур.

Рус совет әдәбијјатынын бөјүк баниләри олан М. Горки, В. В. Мајаковски вә еләчә дә А. Фадејев, Н. Островски, М. Шолохов, К. Симонов вә б. әсәрләри демәк олар ки, дүнјанын бүтүн мәдәни халгларынын дилләринә тәрчүмә олунмушдур. Бунун үчүн зәнкин рус әдәбијјатынын мәктәбләримиздә тәдрисинә програмда хүсуси јер верилир, системли мә'лумат вермәк тәләб олунур. Бу вәзифәни јеринә јетирмәк, рус әдәбијјаты һаггында орта мәктәб шакирдләринә өз ана дилләриндә мә'лумат вермәк мәктәб вә мүәллимләримизин гаршысында дуран чидди, һәм дә мүһүм вә шәрәфли вәзифәләрдәндир. Хүсусилә индики дөврдә Азәрбајчан мәктәбләриндә рус әдәбијјатынын тә'лими чидди диггәт тәләб едир. Чүнки кәнч нәслин коммунист тәрбијәси ишиндә рус совет әдәбијјаты даһа зәнкин материал верир. Мәһз буна көрәдир ки, Азәрбајчан Елми-Тәдгигат Педагожи Институту мүәллимләрә методик көмәк мәгсәдилә досент Ә. Гарабағлынын «Азәрбајчан мәктәбләриндә рус әдәбијјатынын тәдрисинә даир» китабыны нәшр етмишдир.

Бу китабда мүәллиф Азәрбајчан орта мәктәбләриндә әдәби гираәт вә әдәбијјат програмларында кениш јер тутан рус јазычыларынын, еләчә дә онларын ајры-ајры әсәрләринин өјрәнилмәси јолларындан бәһс едир.

«Азәрбајчан мәктәбләриндә рус әдәбијјатынын тәдрисинә даир» китаб ики һиссәдән ибарәтдир. Китабын биринчи һиссәсиндә V—VII синифләр, II һиссәсиндә исә VIII—X синифләр әһатә олунмушдур. Китаба «Кириш әвәзинә» мүгәддимә дә верилмишдир.

Мүәллиф әсәринин киришиндә гејд едир ки, китабын тәртибиндә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән вә еләчә дә рус методик әдәбијјатындан истифадә едилмишдир. Һәр бир әсәрин тәһлилинә, методик пријомлара хүсуси диггәт едилмиш вә бә'зән метод-ишләмә үчүн нүмунәләр дә верилмишдир.

Китабын биринчи һиссәсинә А. С. Пушкин, И. С. Туркенев, А. А. Фадејев, Б. Полевој, М. Ј. Лермонтов, А. М. Горки, Н. Островски, А. П. Чехов вә В. В. Мајаковски, икинчи һиссәсинә исә А. С. Пушкин, Н. В. Гогол, А. М. Горки, В. В. Мајаковски дахил едилмәклә, онларын һәјаты, јарадычылығы вә ајры-ајры әсәрләриндән бәһс олунур.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ДАСТАНЛАРЫНЫН ДИЛИ»

В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун нәшријјаты профессор Ә. М. Дәмирчизадәнин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили» адлы китабыны нәшр етмишдир.

Бу әсәр илк сөз, 4 фәсил вә сон сөздән ибарәтдир.

Әсәрин I фәслиндә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын јаранма тарихи, бојлары һаггында кениш мә'лумат верилир. Ејни заманда «Китаби-Дәдә Горгуд» әсәринин илк дәфә бүтөвлүкдә 1916-чы илдә Истамбулда нәшр олундуғу көстәрилир. Мүәллиф һәмин фәсилдә абидәнин тәдгигиндәки бә'зи хүсусијјәтләри, бир сыра сөзләрин ајры-ајры алимләр тәрәфиндән нечә охундуғуну да көстәрмишдир. Бүтүн бунларла бәрабәр, әсәрин биринчи фәслиндә синонимләрин, ајры-ајры сөзләрин, морфоложи вә фонетик әламәтләрин мүвазилијиндән дә данышылыр. Бурада һәр бир бөлкү әсаслы мисалларла изаһ олунур.

Китабын икинчи фәслиндә дастанларын дилинин фонетик гурулушундан бәһс олунур. Бурада мүәллиф әввәлчә дастанларын дилинин фонетик тәркиби һаггында мә'лумат верир, сонра о, саитләр вә самитләрдән данышыр. Мүәллиф әсәрин бу фәслиндә «Китаби-Дәдә Горгуд»да сөзләрин јазылышынын «сабит вә ваһид имлада» олмадығы фикрини дә

сөјләмиш, бунун әсас сәбәби әрәб әлифбасы олдуғуну көстәрмишдир. Дастанларын фонетик гурулушундан данышаркән, фонетик ујушмалара хүсуси нәзәр јетирилмишдир. Бурада һәм сәсли сәсләрин, һәм сәссиз сәсләрин, һәм дә сәслиләрин сәссизләрлә ујушмасындан данышылыр. Әсәрин II фәслиндә «Фонетик азәричәләшмә» башлығы алтында верилмиш мә'лумат даһа марағлыдыр. Бурада әрәб дилиндән дилимизә кечмиш сөзләрдәки сәсләрин дилимизә ујғунлашдырылмасындан бәһс едилир. Әсәрин бу һиссәсиндә әрәбчә сөз башында ғ дејилдији һалда, Азәрбајҹан дилиндә ғ әвәзинә г тәләффүз едилдији вә белә бир хүсусијјәт «Китаби-Дәдә Горгуд»да да өз әксини тапдығы көстәрилир.

Әсәрин III фәслиндә дастанларын дилинин грамматик гурулушу изаһ едилир. Әсәрин бу һиссәсиндә проф. Ә. Дәмирчизадә гәдим тарихә малик дилимизин грамматик гурулушунда бир о гәдәр ҹидди дәјишиклик олмадығыны сүбут едәрәк дејир: «...мин илдән бәри азәрбајҹанлылара үнсијјәт васитәси олараг хидмәт едән үмумхалг Азәрбајҹан дилинин грамматик гурулушунда еләә бир дәјишиклик әмәлә кәлмәмиш вә мүасир Азәрбајҹан дили илә тәгрибән мин ил бундан әввәлки Азәрбајҹан дили арасында грамматик гурулушҹа кәклү фәрг баш вермәмишдир. Буну «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында, Нәсимидән, Фүзулидән, Вагифдән һәр бир ҹүмләни, һәр бир бејти нәзәрдән кечирән һәр шәхс о гәдәр зәһмәт чәкмәдән мүшаһидә вә тәсдиг едә биләр».

Дастанларын дилинин истәр морфоложи, истәрсә дә синтактик хүсусијјәтләри әсәрин бу фәслиндә мүфәссәл тәһлил едилмишдир. Әсәрин бу фәслинә тәбии олараг даһа чох јер верилмишдир.

Нәһајәт, әсәрин IV фәслиндә дастанларын луғәт тәркибиндән бәһс едилир. Бу һиссәдә дастандакы сөзләри ики јерә (1. Азәрбајҹан сөзләри, 2. Әҹнәби сөзләр) бөлүнүр вә кениш изаһат верилир. Ејни заманда, әсәрдәки сөзләр һәм гурулушларына, һәм дә мә'наларына көрә груплашдырылмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, профессор Ә. М. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили мөвзусу илә чохдан марагланмыш, һәтта ону јалныз дастанларын дили дејил, үмумијјәтлә бу дастанларын руһу, гурулушу да өзүнә ҹәлб етмишдир. Мәһз буна көрәдир ки, о, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә Дәдә-Горгуд дастанлары әсасында «Дәдә-

Горгуд» либреттосу вә «Гараҹа чобан» адлы бир пјес дә јазмышдыр.

Проф. Ә. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили үзәриндә узун мүддәт ҹидди тәдгигат иши апармышдыр. О, 1938-ҹи илдә јаздығы «Азәрбајҹан әдәби дили тарихи хүласәләри» адлы китабында да Дәдә-Горгуд дастанларынын дилиндән бәһс етмишдир. Лакин һәмин әсәрдә мүәллиф дастанларын дил хүсусијјәтләрини там верә билмәмишдир. Инди исә мүәллиф әсәрини там һалда јенидән чапа һазырламаг мәгсәдилә Батиканда тапылыб италјан шәргшүнасы Етторе Росси тәрәфиндән 1952-ҹи илдә нәшр едилмиш «Китаби-Дәдә Горгуд»ун јени башга нүсхәсини дә нәзәрдән кечирмиш вә буна әсасән дә бир сыра дәјишикликләр апармыш вә мәтнә әлавәләр дә етмишдир.

Проф. Ә. Дәмирчизадәнин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили» адлы әсәри јалныз Азәрбајҹан дилинин тарихини, онун формалашмасы вә инкишафыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн дејил, һәм дә Азәрбајҹан әдәбијјатынын дәриндән өјрәнилмәсинә јахындан көмәк едән фајдалы бир васитәдир. Бу әсәр али мәктәбләримизин филоложи факултәләриндә охујан тәләбәләрә, орта мәктәбләрин дил вә әдәбијјат мүәллимләринә вә еләҹә дә дилчиләримизә көзәл бир һәдијјәдир.

«АЗӘРБАЈҸАН ӘДӘБИ ДИЛИНИН ИНКИШАФ ЈОЛЛАРЫ»

Азәрбајҹан ССР Сијаси вә елми биликләри јајан ҹәмијјәтин үзвү, Азәрбајҹан ССР ЕА мүхбир үзвү профессор Ә. М. Дәмирчизадәнин «Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф јоллары» адлы китабыны нәшр етмишдир.

«Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф јоллары» әсәриндә әдәби дилимизин тарихини өјрәнмәк саһәсиндә апарылан бөјүк вә мәзмунлу, һәм дә чох гијмәтли елми-тәдгигат ишинин нәтиҹәләри үмуми шәкилдә шәрһ олунмушдур.

Әсәр үч һиссәдән ибарәтдир.

Биринҹи һиссәдә «Кириш», «Дил», «Әдәби дил» вә «Азәрбајҹан дили анлајышы» башлыглары алтында Азәрбајҹан әдәби дили һаггында үмуми мә'лумат верилмишдир.

Икинҹи һиссәдә «Азәрбајҹан әдәби дилинин тәшәккүлү» башлығы алтында «Бир нечә сөз», «Азәрбајҹан шифаһи әдәби дилинин тәшәккүлү», «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили һаг-

гында», «Азәрбајҹан јазылы әдәби дилинин тәшәккүлү» дөврү изаһ олунмушдур.

Бурада диггәти ҹәлб едән мүһүм вә әсас мәсәлә Азәрбајҹан шифаһи әдәби дилинин тәшәккүл мәсәләсинин дәгиг мүәјјәнләшдирилмәсидир.

Үчүнчү һиссәдә «Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф дөврләри» башлығы алтында «Азәрбајҹан әдәби дилинин үмумхалг дили әсасында формалашмасы вә инкишаф етмәси дөврүнүн башлыҹа әламәтләри», «Милли дил әсасында ваһид әдәби дилин гурулмасы вә сабитләшмәси дөврүнүн башлыҹа әламәтләри», «Совет дөврү Азәрбајҹан әдәби дилинин башлыҹа әламәтләри» башлыглары алтында Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф дөврләри изаһ едилмишдир.

«Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф јоллары» әсәриндә әдәби дилимизин тарихи илә әлагәдар олан бир сыра башга ҹәһәтләр дә изаһ олунмушдур.

«БЕШИНҸИ СИНИФДӘ ИСМИН ТӘДРИСИ ТӘҸРҮБӘСИНДӘН»

Азәрбајҹан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту Бакы шәһәринин 96 нөмрәли мәктәбинин дил вә әдәбијјат мүәллими Ј. Әһмәдовун: «Бешинҹи синифдә исмин тәдриси тәҹрүбәсиндән» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

Бу китабчада бешинҹи синифдә тәдрис едилән ән мүһүм нитг һиссәләриндән бири олан исим вә онун тәдриси мәсәләсиндән бәһс олунур. Һабелә, V синифдә исмин тәдрисини даһа да сәмәрәли тәшкил етмәк мәгсәди изләнилир. Китабчада гејд едилир ки, бурада мүәллимләрин истифадә етмәси мәсләһәт көрүлән бөлмәләрин бә'зиләри этрафлы, бә'зиләри исә гыса шәкилдә изаһ едилмиш, мөвзунун әсасән чәтин вә јени мәсәләләринә даһа кениш јер верилмишдир.

Китабчада «Исим вә онун мә'на нөвләри», «Хүсуси вә үмуми исимләр», «Тәк вә ҹәм исимләр», «Исимләрин гурулушча нөвләри», «Исимләрин һалланмасы» вә «Нисбәт шәкилчиләри» һаггында данышылыр. Бундан башга китабчада кириш дә верилмишдир.

Китабчанын «Кириш»индә гејд олунур ки, «Исим вә онун мә'на нөвләри» адланан һиссәдә бу башлығын дәрслик вә програмда дүзкүн верилмәмәсиндән, исмин мә'на нөвләринин ики ҹүр груплашмасындан данышылыр вә дәрс нүмунәси вериләркән, орада тәҹрүбә әсасында әлдә едилмиш әлверишли иш үсуллары шәрһ олунур.

«Хүсуси вә үмуми исимләр» башлығы алтында мүшаһидәләрин вә тәҹрүбәләрин гысача нәтиҹәләри, мүәллимләрин иш тәҹрүбәләриндән бә'зи нүмунәләр, хүсуси исимләрин нөвләри, јазылышы, ејни бир исмин ҹүмләдәки мә'насындан асылы олараг һәм үмуми, һәм дә хүсуси олмасы, хүсуси исимләрә аид әмәли ишләрин нөвләри вә үсуллары, гајдаларын изаһында шакирдләрин иштиракыны тәшкил етмәк кими мәсәләләр әһатә олунур.

«Тәк вә ҹәм исимләр» башлығы алтында ҹәм исимләрин әмәлә кәлмәси гајдалары, истифадә едилмәси мәсләһәт көрүлән дәрс нүмунәси верилмишдир.

«Исимләрин гурулушча нөвләри» башлығы алтында бир нечә саатлыг материал верилмишдир. Васитдә садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләрин тәдриси заманы вериләҹәк үмуми мә'луматдан, дүзәлтмә исимләрин тәдрисиндә нәзәрдә тутулан әсас мәсәләләрдән, исимләрин гурулушча нөвләринә аид бир дәрсин планындан вә с. бәһс олунур.

«Исимләрин һалланмасы» башлығы алтында исмин 6 һалындан, һал шәкилчиләринин нөвләриндән, јазылышындан, ролундан, һалланмаја аид тәшкил едилән дәрсләрин ајры-ајры мәрһәләләриндән, чалышма нөвләриндән вә онлардан истифадә гајдаларындан, мүәллимләрин иш тәҹрүбәләриндән данышылыр.

«Нисбәт шәкилчиләри» башлығы алтында әсас мәсәләләр үмуми шәкилдә изаһ едилдикдән сонра бир дәрсин планы верилир.

«Бешинҹи синифдә исмин тәдриси тәҹрүбәсиндән» адлы васитин дәрс дејән практик мүәллимләрин һәјатында онлара сәмәрәли фајда верә биләҹәк хејирли бир васит олдуғуну нәзәрә алараг ону охумағы фәнн мүәллимләримизә мәсләһәт көрүрүк.

МҮНДӘРӘЧАТ

Сәһ.

Һ. **Мирзәзадә** — Азәрбајҹан дилиндә ишләнән «кәрәк» сөзү, онун мә'на вә вәзифәләри . . . 3

С. **Һүсејнов** — С. Ә. Ширванинин лирик ше'рләри . . . 13

Б. **Рәһимова** — Зәрф вә онун тәдриси һаггында . . . 31

Ј. Б. **Әһмәдов** — Исмин тәдрисинә даир . . . 42

Ә. **Әфәндизадә** — Ифадәли гираәт һаггында . . . 49

А. **Ахундов** — «Өлүләр» комедијасында дини мөвһуматын тәнгиди һаггында . . . 55

А. **Гурбанов**—Халг шаири С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндәки сурәтләрин нитг хүсусијјәтләри . . . 61

З. **Хасијев** — «Сифәт» бәһсинә аид илк дәрси нечә тәшкил едирәм . . . 74

Н. **Күнәшли** — I, II вә IV синифләрдә ана дилинин тәдриси тәҹрүбәсиндән . . . 77

М. **Әбдүлов** — М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасынын тәдриси тәҹрүбәсиндән . . . 92

И. **Асланов** — I синиф шакирдләрини јазыја нечә һазырлајырам . . . 98

М. **Мәммәдов**—Н. Нәриманов ана дили һаггында . . . 100

Јени китаблар . . . 109

Редаксија һеј'әти: Ә. **Рәҹәбов** (редактор), **М. А. Асланов** (редактор), **Ә. Гарабағлы, А. Абдуллајев, Ә. Әфәндизадә, Һ. Һәсәнов вә А. Ахундов.**
Корректору **И. Фәрәҹуллајев.**

Чапа имзаланмыш 17/VI-1959-ҹу ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16}$=3,75, чап вәрәги 6,83
ФГ 18888 Сифариш № 1949 Тираж 4.700

Редаксијанын үнваны: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт еви, 5-ҹи мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137.